

De verdeling van het Land van Breda in 1287

door

W.A. VAN HAM

Op 12 juni 1287 beleende Jan I, hertog van Brabant, Gerard van Wezemaal met de helft van het Land van Breda. De andere helft van het Land van Breda werd toebedeeld aan Raas van Gaveren - Liedekerke. Van deze rechtshandeling werd een oorkonde opgemaakt, waarvan een origineel bewaard is gebleven in het Nassaus Domeinarchief.

Dit feit trok tot dusverre vooral de aandacht van Juten en Slootmans, lokale geschiedschrijvers uit Bergen op Zoom. Toch schreven beiden vanuit een geheel verschillende benadering. De bijdrage van Juten vormde een onderdeel van zijn kritische publicatiereeks over de oudste heren van Breda.¹ Slootmans schreef een populaire brochure in het kader van de 'Markiezaatsfeesten', die in 1938 te Bergen op Zoom werden gehouden.²

Sindsdien verscheen over de verdeling geen afzonderlijke publicatie meer. In 1987 werd het ontstaan, zeven eeuwen geleden, van een afzonderlijke heerlijkheid van Stad en Land van Bergen op Zoom opnieuw gevierd. Te Bergen op Zoom is in het laatste kwart van dat jaar een lezingencyclus aan het onderwerp gewijd³. In dit artikel wordt voornamelijk aandacht besteed aan de verdeling zelf, gezien vanuit de bewaard gebleven geschreven bronnen. Bij wijze van inleiding wordt de rol van de hertog van Brabant als leenheer beschouwd en een globale schets gegeven van hetgeen verdeeld werd: het Land van Breda. Dit blijkt een complex van rechten en plichten van de heer en van zijn onderdanen te hebben gevormd, waarbij het geografisch kader of territorium vrij verbrokkeld was.

1. De hertog als leenheer

Een interessante, in het Frans gestelde oorkonde gaat aan die van 1287 vooraf. Die akte verhaalt een rechtshandeling, die op 20 augustus 1281 plaatsvond. Hertog Jan I van Brabant begaf zich naar Breda

en liet daar bekend maken, dat het Land door het overlijden van Elisabeth, laatste vrouwe van dat gebied, op hem was overgegaan. De leenmannen, schepenen en burgers van Stad en Land van Breda zwoeren de landsheer daarop hulde en trouw. Hij garandeerde voorts een overeenkomst, reeds tevoren met Arnoud van Leuven, weduwnaar van genoemde Elisabeth, aangegaan, te zullen nakomen en tegenover een ieder daarvoor borg te staan.⁴

Laatstgenoemde overeenkomst was op 17 april 1281 door de hertog bevestigd in een oorkonde, waarin hij zijn neef Arnoud voor de tijd van zijn verdere leven het Land van Breda in vruchtgebruik gaf wegens de onderlinge verwantschap en om de trouw en de diensten tot dusverre aan hem bewezen.⁵

Hertog Jan I nam in de heerlijkheid Breda strak de teugels ter hand. Reeds op 1 april had hij de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde bevestigd in de eigendom van het goederencomplex, in het Land van Breda tijdens de regering van Arnoud en Elisabeth gevormd door middel van schenkingen en andere transacties.⁶ Hij bepaalde bij de schenking van het vruchtgebruik van het Land van Breda aan Arnoud van Leuven dat deze zoute of zoete moerlanden en andere woeste gronden uit mocht geven, zoals hij tevoren had gedaan. Mocht de oppervlakte echter twaalf bunders of meer bedragen, dan moest hij de schout van Antwerpen of andere hertogelijke schouten ontbieden om daarvan getuige te zijn.⁷ De verkoop van honderd hoven woeste grond aan genoemde abdij onder Gastel, die de kern vormen van het latere Hoeven, liet Arnoud zowel vóór als na de rechtshandeling door de hertog goedkeuren.⁸ Ook stelde Jan I zich, als leenheer, garant voor een rente, door Arnoud gegeven aan zijn (vermoedelijk natuurlijke) dochter Aleida, gevestigd op goederen in de parochie Etten.⁹

De hertog kon zijn rechten als leenheer staven door middel van een aantal oorkonden, waarvan de voornaamste helaas slechts bewaard zijn gebleven in de vorm van afschriften in het veertiende-eeuwse cartularium uit het hertogelijk archief.¹⁰

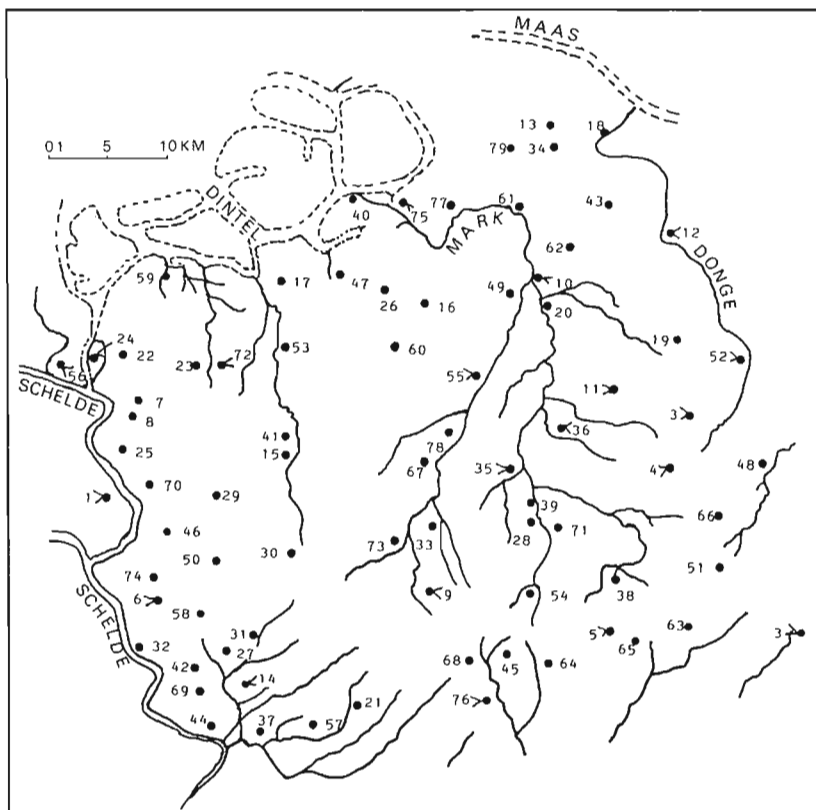
De meest bekende oorkonde is die van circa 1198, waarbij Godfried II van Schoten het kasteel van Breda met al het allodiale goed, dat hij bezit beneden de plaats, die *Haga* genoemd wordt, aan hertog Hendrik I en zijn echtgenote Machteld opdraagt. Vermeerderd met rechten (rechtsmacht) over de lieden onder de hertogelijke voogdij ontvangt hij het geheel als leen terug.¹¹ In een gelijktijdige oorkonde geeft hertog Hendrik aan Godfried behalve het reeds vermelde in leen: de *Venne* tot aan *Strine*, het geleiderecht te Breda en alle andere rechten, die hij in dat *Land* bezit. De vermelding 'dat Land' in deze oorkonde is onlogisch, omdat het daarin niet eerder vermeld is. Mede

hierom is wel eens beweerd, dat beide oorkonden in een onbetrouwbare vorm zouden zijn overgeleverd. Dit is onder meer door Brekelmans bestreden. Er staan in elk geval meer onduidelijke passages in de teksten.¹² De in genoemde oorkonden van het leen uitgezonderde rechten, namelijk die over hertogelijke dienstlieden en hun goederen in dit gebied, zijn enige malen aangehaald als verklaring voor het bestaan van de thans Belgische enclaves in de gemeente Baarle-Nassau en van de vroegere hertogelijke enclaves elders, bijvoorbeeld die te Zundert.¹³

In een volgende oorkonde, van 24 februari 1213, geeft hertog Hendrik I van Brabant aan Godfried III van Breda tolrechten op de *Strena* (Striene) en op de Schelde en de lenen Schakerlo en Ossendrecht. De laatstgenoemde lenen mogen voortaan slechts gehouden worden door Godfried of zijn erfgenaam, die Breda of Schoten zal bezitten, en niet aan iemand anders worden beleend.

Verder wordt de emigratie van sommige groepen van onderdanen van de hertog en van de heer naar elkaars gebieden geregeld. De bestaande gewoonten ten aanzien van de vestiging van lieden van Godfried naar de vroeger (*ab antiquo*) door de hertog gestichte steden blijven bestaan. Degenen, die zijn gaan wonen in de onlangs door de hertog gestichte vrije plaatsen Oisterwijk, Arendonk, Herentals, Turnhout en Hoogstraten mogen daar voorgoed blijven; indien zij dat wensen kunnen zij ongehinderd naar het land van Godfried terugkeren. Mochten echter na het totstandkomen van deze overeenkomst (dus na 24 februari 1213) onderzaten van Godfried alsnog en zonder zijn toestemming naar deze nieuwe (of andere, alsnog door de hertog te stichten) steden migreren, dan kan hij over hun bezittingen beschikken zoals hij dat wenst zonder dat dit de hertog zal bezwaren. Een soortgelijke regeling zal gelden ten aanzien van de migratie van onderzaten van de hertog naar de door Godfried gestichte vrije plaatsen. Hij heeft onder ede beloofd, de hertog tegen wie ook te dienen met al zijn sterkten en met zijn gehele land, leenmannen en dienstlieden alsook persoonlijk (*corpore proprio ipse*, „zelf met zijn eigen lichaam” staat er letterlijk). Om de overeenkomst kracht bij te zetten bezweren op verzoek van Godfried zelf de ridders uit zijn land en hun zonen en tweehonderdveertig lieden, daartoe gekozen uit de bewoners van twaalf dorpen de overeenkomst. Bovendien verplichten zij zich met al hun vermogen tegen Godfried of zijn opvolgers te zullen verzetten, mochten deze afbreuk doen aan de overeenkomst of de hertog niet getrouw zouden dienen, zoals daarin vermeld staat. Als daarentegen iemand Godfried de oorlog zou verklaren of in zijn bezit aantasten, dan zal de hertog hem te hulp komen.¹⁴

De banden met het hertogdom werden in mei 1223 nog strakker

Afb. 1 De ligging van de in het artikel genoemde plaatsen

1. Agger	21. 's-Gravenwzel	41. Nispen
2. Alphen	22. Halsteren	42. Oorderen
3. Arendonk	23. Heerle	43. Oosterhout
4. Baarle	24. Heer Boudenspolder	44. Oosterweel
5. Beerse	25. Hildernisse	45. Oostmalle
6. Berendrecht	26. Hoeven	46. Ossendrecht
7. Bergen op Zoom	27. Hoevenen	47. Oudenbosch
8. Borgvliet	28. Hoogstraten	48. Poppel
9. Brecht	29. Huijbergen	49. Princenhage
10. Breda	30. Kalmthout	50. Putte
11. Chaam	31. Kapellen	51. Ravels
12. Dongen	32. (Oud) Lillo	52. Riel
13. Drimmelen	33. Loenhout	53. Roosendaal
14. Ekeren	34. Made	54. Rijkevorsel
15. Essen	35. Meer	55. Rijsbergen
16. Etten	36. Meerle	56. Schakerlo
17. (Oud) Gastel	37. Merksem	57. Schoten
18. Geertruidenberg	38. Merksplas	58. Stabroek
19. Gilze	39. Minderhout	59. Steenberghe
20. Ginneken	40. Niervaart	60. Sprundel

61. Terheijden	68. Westmalle	75. Zevenbergen
62. Teteringen	69. Wilmarsdonk	76. Zoersel
63. Turnhout	70. Woensdrecht	77. Zonzeel
64. Vlimmeren	71. Wortel	78. (Groot) Zundert
65. Vosselaar	72. Wouw	79. (Hooge) Zwaluwe
66. Weelde	73. Wuustwezel	
67. Wernhout	74. Zandvliet	

aangehaald. In een toen bezegelde oorkonde wordt zonder meer gesteld, dat het kasteel en de *villa* Breda eigengoed van de hertog zijn. Godfried II, de vader van Godfried III van Schoten, heeft deze van hertog Hendrik I, met het leengoed beneden *Haga*, in leen gehouden. Als Godfried hem niet dient, zoals dat een leenman behoort, dan zal de hertog zijn mannen in het kasteel legeren en anders niet. Zover als het geleiderecht van de hertog op de Schelde en op de *Strena* zich uitstrekt, zal Godfried zorgen voor orde en veiligheid. Kan hij deze taak niet aan, dan zal de hertog hem desgevraagd te hulp snellen. Godfried bezweert daarop zich te zullen houden aan alle oudere charters, beschreven tussen de hertog en de vroegere heren van Breda.¹⁵

Aan Gilles (Egidius), voogd van de erfgenaam van Breda, werden in 1232 na incidenten met hertogelijke leenmannen, strenge bepalingen opgelegd. Zolang hij aan de leenmannen van de hertog geen schadevergoeding had gedaan, zou de hertog het kasteel van Breda bezetten; gemachtigden zouden de financiën van het land van Breda gaan beheren tot alles weer in orde was gebracht en de ontnomen goederen en eigendommen waren teruggegeven.¹⁶

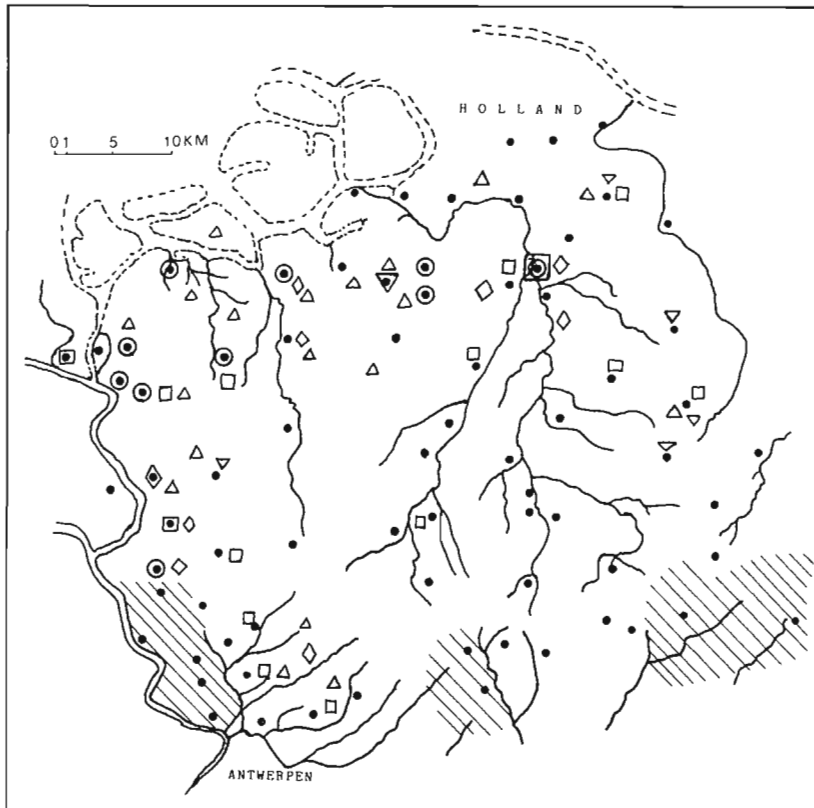
In een te Gent bewaard gebleven oorkonde van 13 januari 1235 bericht Hendrik, oudste zoon van hertog Hendrik I, aan de schouten Hendrik van Borgvliet, Hendrik van Herentals en alle leenmannen in het land van Breda, dat zijn vader en hijzelf een einde hebben gemaakt aan een geschil met Godfried IV, erfgenaam van Breda. Hij beveelt Wouter Berthout aan Godfried de rechten over te dragen, die door zijn vader van de hertog waren gehouden.¹⁷ De volgende heer van Breda, Hendrik IV, verklaart in juni 1251, de hertog een bedrag van 900 Leuvense ponden schuldig te zijn, zulks in verband met het verkrijgen van de erfgoederen, afkomstig van zijn vader Godfried II, zijn broer Godfried III en zijn neef Godfried IV.¹⁸

De rechten en plichten van de heer van Breda ten opzichte van de hertog als leenheer waren dus reeds vóór 1281 vrij uitvoerig vastgelegd. Het Nassaus domeinarchief bevat resten van wat eens het archief van de heer van Breda was. Opvallend is, dat daarin van de bovengenoemde oorkonden van ca. 1198-1251 slechts van die van 1213 enige latere vertalingen in het Nederlands bewaard zijn. Van de andere oorkonden komen geen vermeldingen in het archief voor.¹⁹

2. Het Land van Breda vóór 1287

Breda wordt al in de oudst bekende bronnen, waarin het leen van de heer vermeld is, omschreven als een *terra* (land). Wat is de betekenis van deze term? In enige recente publicaties is aan deze materie aandacht besteed. Het betreft artikelen van G. Venner over de graafschappen Gelre en Limburg, geëvolueerd tot landsheerlijkheden, en van D.J. Faber over Twente, dat in bezit van de bisschop van Utrecht een ontwikkeling doormaakte tot landschap of gewest met eigen rechtskenmerken. Venner schetst het proces, waardoor de graven van Gelre en Limburg landsheren, hun heerschapscomplex tot territoria en de door hen overheerden tot onderdanen werden. In de tweede helft van de dertiende eeuw vond deze ontwikkeling overal in West-Europa plaats; het proces werd niet vóór 1350 afgesloten. Het gebied, dat onder de persoonlijke heerschappij van één heer had behoord, was sindsdien een zelfstandige, stabiele eenheid geworden. Deze bestond voortaan onafhankelijk van de concrete persoon van de vorst of heer.²⁰ In navolging van O. Brunner noemt Faber het 'land' (in zijn geval Twente) een rechtsgemeenschap van personen, die, levend volgens een 'landrecht', de grond exploiteren of doen exploiteren. Deze gemeenschap woonde oorspronkelijk niet binnen vaste grenzen. Twente bood echter in de tweede helft van de veertiende eeuw een netwerk van persoonlijke relaties, rechten en plichten binnen een vast kader. Van daaruit gaat zich geleidelijk toch een begrenzing aftekenen.²¹

Hoe was het nu met het Land van Breda in de periode vóór 1287 gesteld? Van een land (*terra*) is, zoals reeds vermeld, in de oudst bekende bronnen over de heren van Breda en Schoten sprake. De uitgestrektheid van het Land komt daarin echter niet tot uitdrukking. Studies naar de geografische gesteldheid zoals die van Leenders en Renes wijzen uit, dat de streek, die nu West-Noord-Brabant heet, in de dertiende eeuw voor een groot deel met veengronden was bedekt.²² Bewoning was vooral langs de rivieroeveren aan te treffen. Rond de steden Bergen op Zoom en Breda en onder Roosendaal en Wouw waren de landbouwgebieden uitgestrekter dan elders. Door de rivierlopen was een groot deel van het gebied, ondanks de aanwezigheid van gemelde veengronden, toch redelijk bereikbaar; dat gold zeker voor de strook langs de reeds toen druk bevaren Schelde. Vooral aan de zuidzijde van het Land van Breda ontbrak een duidelijke geografische afscheiding. Een geografisch isolement kende het gebied zeker niet; het miste natuurlijke barrières. De omvang van het Land kan slechts aan de hand van de schaars bewaarde schriftelijke gegevens gereconstrueerd worden. Het viel nog grotendeels samen met de

Afb. 2 Het Land van Breda vóór de deling van 1287

- 1. rechtstreeks bezit (domein) van de heer van Breda
- ◆ 2. dorpsheerlijkheid onder de heer van Breda
- ◇ 3. overige leengoederen
- ⊙ 4. schepenbank
- △ 5. wildernis
- ▽ 6. voogdijgoed
- //// 7. aancengesloten hertogelijk domein

plaatsen, waar goederen lagen, die door leenmannen van de heer van Breda in leen werden gehouden; met jurisdicties, waar in zijn naam recht werd gesproken door schepenen en schouten, die hij alleen kon benoemen; met landerijen en andere bezittingen, die zijn eigen domeingooderen vormden of streken, waar zich namens hem beheerde of uitgegeven woeste gronden uitstrekten. Hoewel deze vermogensbestanddelen en machtscomplexen aan elkaar grensden en zelfs over-

laptten, vormde het Land van Breda, zo vaak in de oorkonden genoemd, toen toch nog geen aaneengesloten gebied.

De goederen onder voogdij van de hertog en andere rechten, alsmede lenen van zijn dienstlieden heten circa 1198 binnen dat land te liggen.²³ In de genoemde oorkonde van 1213 wordt de migratie van lieden naar het land van Godfried III van Breda geregeld.²⁴ Godfried van Breda heeft dan (leen)mannen, die in 1235 letterlijk de ,mannen in het land van Breda' heten.²⁵

Van de leenmannen zijn met name bekend: Willem Heussche Bollaert, die in 1264 een leengoed verkreeg te Huijbergen; Gilles (Egidius) van Breda, die in 1269 een rente kreeg uit de tol van Breda; de gebroeders van Langdonck, beleend in 1273 met een goed aldaar (onder Roosendaal); Nicolaas van Cats, in 1277 beleend met goederen te Ossendrecht; Hendrik de Lange, die in 1279 goed verkreeg onder Rijsbergen te Karlescot (Kaarschot); Nicolaas van der Dulf, wiens leengoed op de Hoefstoc bij Voshole (onder Ekeren) in 1280 een cijnsgoed werd.²⁶ Na 1275 worden leenmannen herhaaldelijk als getuigen genoemd in door de heer en vrouwe van het land afgegeven oorkonden. Sommige namen wijzen op de plaats van hun herkomst, vaak ook hun leengoed: Zandvliet, Ossendrecht, Gastel, Hambroek (bij Princenhage), Ulvenhout, Ginneken, Breda, Rincsvooft, Hoogebloom, Hogenhuis (de laatste drie bij Ekeren) en Hesselake (bij Gastel).²⁷ Anoniem blijven de (leen)mannen, die een akte van 1268 noemt onder Kalsdonk, Hulsdonk en Langdonk (bij Roosendaal).²⁸ Men neemt aan, dat Woensdrecht omstreeks 1250 door de heer van Breda in leen is gegeven aan Godfried van Kruiningen. In elk geval had de abdij van Sint Michiels te Antwerpen in maart van dat jaar aan hem afstand gedaan van al haar rechten te Woensdrecht in ruil voor de tienden te Zandvliet.²⁹ De overdracht van de rechten kan gevolgd zijn door de uitgifte als leen.

Naast deze leenmannen komen sinds 1252 de burgers en schepenen van Breda en Bergen op Zoom voor.³⁰ De schepenen van Breda spreken recht, samen met de vertegenwoordiger van de heer, de drossaard of rechter. De namen van de Bredase drossaarden, die leenman en veelal ridder waren, zijn bekend vanaf het midden van de dertiende eeuw.³¹ Een schout of rechter te Bergen wordt in 1278 voor het eerst genoemd.³² Later zijn er ook schepenen van de heer van Breda in de Noordpolder (het Noordland) bij Bergen op Zoom, te Wouw, Etten, Etten in de Palen van de Hoeven, Steenberg, Halsteren en te Gastel.³³ Als vertegenwoordigers van de heer treden in de schepenbanken schouten of rechters op: in de Noordpolder; in de palen van de Hoeven te Etten; een baljuw van Halsteren; de schouten van Wouw en Etten.³⁴ Een schutter of veldwachter te Wouw, Hulsdonk

(Roosendaal) en Nispen wordt in 1279 met zijn ambt beleend.³⁵ Opvallend is bij deze opsomming het ontbreken van de overige dorpen in de latere Baronie van Breda. Cerutti heeft geschetst, hoe de criminele rechtspraak door de schepenbank van Breda zich over het gehele land uitstreckte, totdat daar eigen, lokale schepenbanken werden opgericht.³⁶ De ontwikkeling van het Land van Breda als rechtskring is ongetwijfeld bevorderd door de bepaling van het testament van Godfried IV van Breda (1246), waarbij deze alle lieden onder zijn gezag vrij verklaarde.³⁷ Ruim twintig jaar nadien worden de *legem et consuetudinem* (wet en gewoonte) van het land van Breda reeds uitdrukkelijk genoemd.³⁸

De ligging van de overige bezittingen en rechten van de heer van Breda kunnen eveneens een indicatie vormen van de uitgestrektheid van zijn land. Deze blijken verspreid te zijn over het tegenwoordige West-Brabant; een deel van het huidige Zeeland (met name Zuid-Beveland); een deel van de provincie Antwerpen en elders. Een oorkonde van Hendrik V van Breda uit 1268 geeft enige aanwijzing, welke onderdelen van zijn bezit hij als afzonderlijke eenheden zag: Schoten, Ekeren en *Soma* (kennelijk een goederencomplex rond Bergen op Zoom en Wouw).³⁹ Nog geen tien jaar later heten deze dorpen, alsmede Loenhout, binnen de grenzen van de heerlijkheid Breda te liggen.⁴⁰ Kennelijk ontstond in die tijd een zekere concentratiegedachte tegen alle geografische verdeeldheid in. Naast genoemde aan leenmannen gegeven goederen was in de latere Baronie van Breda weinig domeingood van de heer te signaleren; wel bestond er enig bezit te Alphen, Chaam, Ginneken, Oosterhout en Princenhage.⁴¹

Het wildernisregaal, waardoor de heer van Breda kon beschikken over woeste gronden, was in deze periode vooral van belang door de turfonginning. De ligging van deze gronden geeft eveneens aanwijzingen voor de uitgestrektheid van zijn bezit. Ze komen in hoofdzaak voor in een strook langs de later gevormde grens van Brabant en Holland, namelijk onder Bergen op Zoom, Halsteren, Huijbergen, Gastel, Oudenbosch, Hoeven, Oosterhout, Potmere (onder het latere Dinteloord), Roosendaal, Steenberg, Woensdrecht, Wouw en Zonzeel (bij Terheijden).⁴² In de akten van uitgifte van deze gronden is vrijwel steeds sprake van het recht van hoge justitie, dat de heer voor zichzelf reserveert. Het hier geschetste gebied valt grotendeels samen met dat, waarin de heer van Breda het patronaatsrecht van de parochiekerken en de tienden bezat. Vooral Arnoud van Leuven en Elisabeth van Breda gingen – uit geldnood – tot vervreemding van deze rechten over. Voor een aanzienlijk deel moet de genoemde streek een kolonisatiegebied zijn geweest; op de oude gronden waren de tiendrechten immers in bezit van (oudere) abdijen. Te Loenhout, te

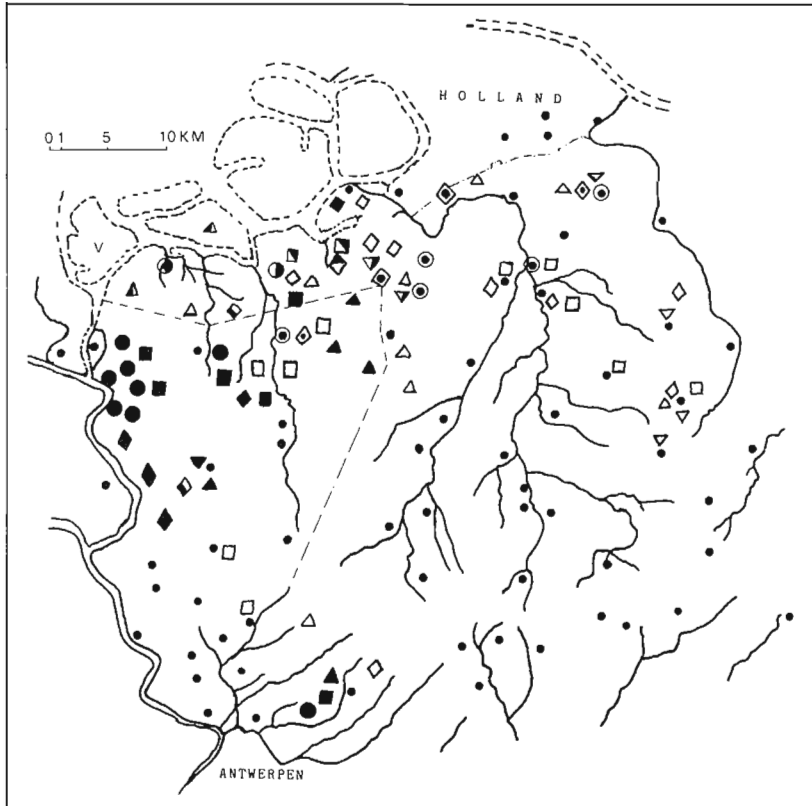
Kapellen en in enige polders onder Ekeren bezat de heer van Breda tienden. Ook hier kan een kolonisatiegebied gereconstrueerd worden. Gezien de leenrechtelijke verhoudingen was dit bezit van andere heren afkomstig en was de ontginning daar geen initiatief van de heer van Breda.⁴³

In negatieve zin wordt dit beeld van de situatie bevestigd door de invloedssfeer van de hertog van Brabant binnen en rond het Land van Breda. Zo treedt deze daadwerkelijk op als beschermer van de bezittingen van de abdij van Sint Michiels in de Antwerpse polderstreek, met name te Zandvliet waar ook de heer van Breda rechten uitoefende.⁴⁴ Deze abdij bezat overigens ook Merksplas, dat zich tot een rechtsgebied onder gezag van het klooster ontwikkelde.⁴⁵ Niet minder effectief was het optreden van de hertog ten behoeve van de goederen en rechten van de abdij van Villers onder Schoten en Merkssem.⁴⁶ De hertogelijke interventies ten behoeve van de abdij van Nijvel te Bergen op Zoom hadden minder resultaat, mede door de onderlinge twisten tussen abdis en kapittel van dat klooster. In 1246 nam de heer van Breda de goederen van Bergen in pacht.⁴⁷ Ook de abdij van Thorn (voornamelijk gegoed te Baarle en Gilze) en de Tempeliers (te Alphen) moesten ondanks hertogelijke bescherming tenslotte het gezag van de heer van Breda erkennen.⁴⁸ Te Essen en Kalmthout en te Westmalle wisten echter de abdijen van Tongerlo en van Sint Bernaards aan de Schelde zich te onttrekken aan iedere zeggenschap van de heer van Breda, mede dank zij de hertogelijke gunst.⁴⁹

Te Hoogstraten, 's-Gravenwezel en Wuustwezel kwam een aantal lokale heerlijkheden op. De hertogelijke invloed zal daaraan debet zijn geweest.⁵⁰ Een deel van het gebied tussen de hertogelijke invloedssfeer en die van de heer van Breda werd nog ingenomen door allodiale goederen van lokale grootgrondbezitters. Genoemd zijn reeds de in het Land van Breda gelegen goederen, die voor het merendeel onder hertogelijke leenmannen behoorden. Behalve te Baarle en Zundert bestonden daarvan concentraties te Nispen, Princenhage en Sprundel.⁵¹ Een leengoed met een grote geografische verspreiding vormde Gageldonk.⁵² Ook waren er domeingoederen van de hertog zelf onder Lillo, Stabroek en elders in het *Terra Aquosa* of Waterland tussen Zandvliet en Antwerpen en onder Turnhout.⁵³

Laatstgemelde plaats vormde met Arendonk, Hoogstraten en Oisterwijk één van de vrije plaatsen of steden, door de hertog kort voor 1213 gesticht. Brabantse heerlijkheden ten oosten van het Land van Breda waren Venloen (Loon op Zand) en Tilburg.⁵⁴

Vanuit het standpunt van de landsheerlijke administratie vormde Breda een leengoed, dat als een uitgestrekte eenheid in het noord-

Afb. 3 Het Land van Breda na de deling (gegevens 1287-1327)

□ 1	■ 7	◻ 13	1- 6 het deel van de heer van Breda
◊ 2	◆ 8	◊ 14	7-12 het deel van de heer van Bergen op Zoom
◇ 3	◊ 9	◊ 15	13-18 het gemeenschappelijk deel.
⊙ 4	● 10	⊙ 16	1, 7,13 rechtstr. bezit (domein)
△ 5	▲ 11	▲ 17	2, 8,14 dorpsheerlijkheden
▽ 6	▼ 12	▼ 18	3, 9,15 overige grotere leengoederen
			4,10,16 schepenbanken
			5,11,17 wildernis
			6,12,18 voogdijgoederen

westen van het hertogdom lag en als het ware doorspekt was met hertogelijke leengoederen en met abdijbezittingen, waar de invloed van de hertog als voogd mede vrij groot was.

De opdracht van het Land van Breda aan de hertog van Brabant maakte een einde aan de zuidwaartse expansie van het graafschap

Holland. Op 3 november 1200 zag de graaf af van zijn aanspraken op Breda en kreeg hij het land tussen Strijen en Waalwijk als Brabants leen. Hij gaf in 1213 stadsrechten aan Geertruidenberg, waarmee de toekomstige grens als het ware werd gemarkeerd.⁵⁵ Verderop naar het westen lag de uitgestrekte heerlijkheid Strijen, die nog lang een semi-onafhankelijke plaats ten opzichte van de graaf innam. Omstreeks 1283 begon in dat gebied de afsplitsing van een afzonderlijke heerlijkheid Zevenbergen door een erfdeling in het geslacht Strijen. Het reeds lang bestaande dorp Niervaart (bij het latere Klundert) ging pas in 1362 een afzonderlijke heerlijkheid vormen.⁵⁶

Op de (geografisch gezien voor een deel later gevormde) eilanden Tholen en Zuid-Beveland breidde de graaf van Holland eveneens zijn invloedssfeer uit. Hierboven is reeds Schakerlo genoemd, één van de lenen, die in 1213 door de hertog van Brabant aan de heer van Breda werden toegewezen. De hertog beleende echter in 1221 graaf Willem I van Holland met de helft van Schakerlo. Ook Willem kreeg de taak, de aangrenzende rivieren te pacificeren. Deze graaf gaf in 1248 Schakerlo als leen aan Hendrik Buffel. Aangezien bij deze beleving van de hertog van Brabant geen sprake meer is, wordt aangenomen, dat het gebied stilzwijgend naar Zeeland was overgegaan. Daarentegen gaf in 1255 Raas IX van Liedekerke, als voogd van Hendrik V van Breda, aan Boudewijn van Stavenisse het land Nieuw-Schakerlo ter bedijking uit. Gezien de omschrijving van de ligging van het uitgegeven gebied meen ik te mogen aannemen, dat het hier de latere Heer Boudewijnspolder, ook kortweg Polder genoemd, ten westen van Halsteren betreft. Dit land bleef Brabants gebied. Twee jaar nadien gaf dezelfde voogd opnieuw het land Agger voor acht jaar aan genoemde Hendrik Buffel in vruchtgebruik. Dit lag op de westoever van de Schelde ten zuidwesten van Ossendrecht; het behoorde later ongetwijfeld onder Zeeland.⁵⁷

Op Zuid-Beveland lag eveneens een Bredaas bezit, kennelijk van de abdij van Nijvel afkomstig. De heren van Breda traden, onder meer te Rilland, als leenheer op. Op het aangrenzende deel van de Honte, later een deel van de Westerschelde, bezat de heer van Breda tolrechten. De geleideschepen waren gelegen bij Agger, Rilland en Valkenisse. Ook deze gegevens wijzen er op, dat het formele gezag van de graaf van Vlaanderen in dit gebied, spoedig overgenomen door de graaf van Holland, (nog) niet volledig erkend was. Nog in 1229 bemoeide de hertog van Brabant zich (als voogd van de abdij van Nijvel?) met de gang van zaken te Rilland. Nadien verdwijnt, met de groei van de Hollandse macht, de Brabantse invloed in deze grenszone.⁵⁸

Verdergaande beschouwingen zouden binnen deze bijdrage be-

treffende de verdeling van het Land van Breda in 1287 niet passen. Het beeld van de situatie vóór 1287 wordt hierna door de gegevens betreffende de verdeling in 1287-1290 aanmerkelijk gecompleteerd.

Samenvattend kan gesteld worden, dat met het Land van Breda tot 1287 een gebied werd bedoeld, waarbinnen een netwerk van persoonlijke betrekkingen (voornamelijk in het kader van de voogdij en van het leenrecht) samenviel met een rechtskring (gevormd door de gebieden onder schepenen, die door de heer werden benoemd) en met *clusters* van bezittingen (het heerlijk domein in engere zin). Het Land vormde een regionale heerlijkheid, zo men wil een 'landschap', met zelfstandige trekken, dat formeel-juridisch de landsheerlijkheid benaderde. Het was niet rechtstreeks door een leenband met de keizer verbonden, maar onderworpen aan een landsheer, de hertog van Brabant.⁵⁹ Breda hield dus het midden tussen landsheerlijkheden als Brabant of Gelre en landschappen als Drente of Twente. De laatste hingen rechtstreeks af van de landsheer, in casu de bisschop van Utrecht. Door het ontbreken van natuurlijke grenzen, vooral aan de zuidzijde, ontbrak een territoriale of geografische samenhang.

3. De verdeling, 1287-1290

De oorkonde, waarbij hertog Jan I overging tot verdeling van het Land van Breda, heeft de vorm van een erkenningsakte ten gunste van Gerard van Wezemaal. Dat Raas van Gaveren de stad Breda en alle leenen, die daarvan afhangen, zal bezitten, komt slechts in de tweede plaats aan de orde.⁶⁰ Uitdrukkelijk wordt ook gesteld, dat Gerard zijn portie verkrijgt als een wettig erfdeel, afkomstig van de zijde van zijn moeder. Dit was Beatrix van Breda, echtgenote van Arnoud II van Wezemaal.⁶¹ Aan het slot van de akte, vóór de bezegeling, garandeert de hertog voor Gerard en zijn nakomelingen het bezit van (zijn delen van) de goederen van Breda en vrijwaart hen tegen iedere oppositie. Vervolgens bezegelen de voornaamste leenmannen van het hertogdom de oorkonde.

Raas, de tweede deelhebber in het Land van Breda, heeft volgens de oorkonde de regeling van de erfenis geaccepteerd en zich toegeeflijk (*indulgente*) getoond. De geijkte formule, die alle bedrog en kwade bedoeling heet uit te sluiten, doet wel het vermoeden rijzen, dat Raas zich niet zonder enige druk bij de gang van zaken heeft neergelegd. Van Ermen merkt op, dat Gerard in feite méér kreeg, dan waarop hij recht had, omdat Raas als erfgenaam een meer vooraanstaande plaats innam.⁶²

De verdelingsakte is niet onmiddellijk uitgevoerd. Daarvoor kunnen enige feiten aanleiding hebben gegeven. De spanningen tus-

sen Brabant en een aantal aangrenzende vorstendommen waren in 1287 aanzienlijk toegenomen. Deze waren ontstaan sinds het overlijden van Irmgard, de laatste hertogin van Limburg uit het regionale stamhuis, in juni 1282 of 1283.⁶³ Hertog Jan I wierp zich op als erfgenaam tegen de aanspraken in van Reinoud I, graaf van Gelre, Walram, heer van Valkenburg, Hendrik van Luxemburg, Walram van Gulik en anderen. Deze sloten zich in september 1283 tegen de Brabander aaneen. De kwestie werd eerst beslist door de slag bij Woeringen op 5 juni 1288.⁶⁴ Een andere remmende factor kan het feit hebben gevormd, dat Arnoud van Leuven, zoals reeds vermeld vruchtgebruiker van het Land van Breda, ten tijde van het opmaken van de akte nog in leven was. De oorkonde zou pas na zijn overlijden van kracht worden. Arnoud zou reeds op 30 juli 1287 overleden zijn.⁶⁵

Een andere belemmerende factor bij de afwikkeling van de erfeskwestie kunnen de overstromingen zijn geweest, die in december 1287 en begin februari 1288 onder meer Zeeland, Vlaanderen en Zuidelijk Holland teisterden.⁶⁶ Eén van deze zou onder meer het klooster van Sint Catharinadal te Wouw zodanig hebben bedreigd, dat de zusters naar Breda vertrokken.⁶⁷

Er zijn nog enige aanwijzingen voor de datum, waarop de verdeling van kracht werd. In het heldendicht *De slag bij Woeringen* noemt Jan van Heelu Gerard van Wezemaal heer van Woude, die *half dat lant* van Breda als leen had ontvangen. Raas noemt hij heer van Liedekerke en van Breda. Hieruit zou men kunnen opmaken, dat de verdeling reeds vóór 5 juni 1288 is uitgevoerd.⁶⁸ Op 22 augustus 1289 bezegelden beide erfgenamen, Raas van Liedekerke en Gerard van Wezemaal, een drietal oorkonden, waarbij zij details regelden, die met de verdeling verband hielden. Daarbij noemden zij zich uitdrukkelijk „heer van Breda” en „heer van Bergen op Zoom”.⁶⁹ Zij hadden hun positie als regionale heren dus reeds ingenomen.

Waarom was de hertog tot de verdeling overgegaan? Sommigen zijn geneigd, in dit feit de sluitsteen te zien van een consequente politiek van de landsheer, om een „gevaarlijk” zelfstandig regionaal gebied aan de grenzen van het hertogdom te ontmantelen en te elimineren. „Verdeel en heers” wordt aan zijn overwegingen als leidend motief toegeschreven. Van zo’n „staatsraison” blijkt uit de akten niets. Gerard en Raas verkregen de volwaardige hoge rechtsmacht in hun territoria, zoals de vroegere heren van Breda die hadden bezeten. Gerard werd niet afgekocht met een heerlijkheid elders of met een geldleen. Het lijkt er meer op, dat de hertog in deze periode van spanning door de Limburgse kwestie beide heren reeds tevoren aan zich heeft weten te binden door hen een belangrijk aandeel in dit grensgebied toe te kennen. Hij had niet slecht gezien: te Woeringen streden beide

heren aan zijn zijde en volgens de dichter Jan van Heelu onderscheid- den beiden zich door de dapperheid, waarmee zij voor de Brabantse zaak optraden.⁷⁰

De verdelingsakte van 1287 stelt uitdrukkelijk, dat het om het hele land van Breda gaat, zoals dat binnen de grenzen en het grondge- bied (*circulum et districtum*) van het hertogdom Brabant is gelegen.⁷¹ Alle rechten op dit land zijn erbij betrokken. De hertogelijke akte re- gelt de verdeling in duister en gewrongen juristenlatijn, waaruit het navolgende valt op te maken:

1. Raas van Liedekerke zal de stad Breda verkrijgen en alle lenen ver- heffen, die verbonden zijn met het Land van Breda;
2. Gerard van Wezemaal krijgt de (andere) helft van het Land van Breda, met dien verstande, dat dit deel uit goederen zal bestaan, die gelijkwaardig zijn aan de stad Breda met die lenen;

Afb. 4 Charter, waarbij de hertog van Brabant Gerard van Wezemaal beleent met de helft van het land van Breda en Raas van Gaveren met de andere helft, 22 juni 1287 (sterk verkleind).

3. Gerard zal in het overblijvende (*residuüm*) van het Land van Breda een in alle opzichten (in hoog en laag, in nat en droog) aan dat van Raas gelijk deel hebben.

Voorwaar een echt middeleeuwse procedure. Er is geen sprake van een rechte, duidelijke delingslijn. Wat er achter de genoemde maatregelen zit, wordt enigszins duidelijk uit de drie akten van 22 augustus 1289:

1. Raas van Liedekerke belooft Gerard van Wezemaal bijstand, indien de abdis van Nijvel moeilijkheden zal maken bij het innen van de tienden te Bergen op Zoom, Halsteren, Noordgeest en Zuidgeest. Mocht Gerard daarbij aan het kortste eind trekken, dan zal Raas Gerard zijn schade vergoeden;
2. Raas van Liedekerke zegt aan Gerard toe, uit zijn eigen inkomsten te Wouw de helft te zullen vergoeden voor inkomsten, die (in zijn deel van) het Land van Breda ontlast zullen worden van rechterlijke aanspraken of beslaglegging;
3. Raas van Liedekerke zal Van Wezemaal eventuele schade aan diens twee molens te Wouw vergoeden uit zijn eigen inkomsten aldaar. Bovendien beloven de heren elkaar wederzijds misdadigers te zullen uitleveren, die mochten ontkomen uit hun ‚Eeninge’ van Wouw en uit de parochie Gastel naar een ander deel van hun heerlijkheden.

De akten bevatten dus in hoofdzaak garanties van Raas aan Gerard van Wezemaal, te zullen zorgen, dat diens deel ook na wijziging van de materiële omstandigheden, aan het zijne gelijkwaardig zal blijven. Het kennelijk door een boekhoudkundige berekening verkregen evenwicht kan namelijk verstoord worden door juridische belemmeringen (van de kant van de abdis van Nijvel) of juist door meevallers (als inkomsten mochten vrijkomen van inbeslagneming). De molens van Wouw heetten in de veertiende eeuw de Oost- en de Westmolen. De Oostmolen lag op de (latere) grens tussen Roosendaal en Wouw. Kennelijk was deze molen reeds vóór 1287 neergezet om het oostelijk deel van het ontgonnen gebied van Wouw-Roosendaal te verzorgen. Sinds 1300 heeft Roosendaal eigen molens en wordt de Oostmolen een grensgeval.

Behalve over de wederzijdse uitlevering ontbreken gegevens betreffende juridische regelingen. Kennelijk waren die reeds door het hertogelijke stuk voldoende opgehelderd of werden die door een mondelinge overeenkomst geregeld. Hoe de rest van de afwikkeling geregeld werd, moeten wij echter aan de hand van latere stukken reconstrueren.

Een sluitstuk van de verdelingsprocedure vormt de akte van 6 november 1290, waarbij Jan die Bere, ridder en Everdeij (van Lillo),

schout van Antwerpen, als scheidsrechters namens de hertog uitspraak doen over het recht op de wildernis en de grens in dat gebied vaststellen.⁷² Het lang uitblijven van deze eindregeling kan te wijten zijn aan de moeilijkheden, die de nieuwe heren hadden met de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde. Dit klooster had zich, met steun van de in geldnood verkerende Elisabeth van Breda en haar echtgenoot Arnoud van Leuven, een aanzienlijk goederenbezit onder de parochie Gastel opgebouwd, met als kern de uithof Bovendonk (te Hoeven). Samen met de heer van Strijen hadden de heren goederen van de abdij in beslag genomen. Op 25 augustus 1290 beval de hertog aan zijn schout van Antwerpen de abdij in zijn rechten te herstellen.⁷³ In oorkonden van het volgende jaar gaven de heren toe, ten onrechte te hebben gehandeld.⁷⁴

Het gebied van Wouw bleven de heren van Breda en Bergen op Zoom enige jaren als „Eeninge” samen besturen. Vóór 5 november 1292 kwam hieraan een einde door het vormen van een afzonderlijk rechtsgebied onder Roosendaal.⁷⁵

4. *Het Land van Breda na de verdeling*

Zoals vermeld, moet de situatie in 1290 aan de hand van latere gegevens gereconstrueerd worden. Bij het hanteren daarvan dient men de nodige terughoudendheid te betrachten. Hoe verder men zich van dit jaar verwijderd, des te meer kans bestaat op het insluipen van later ontstane gegevens in de reconstructie.

Als caesuur is hierna het jaar 1327 aangenomen. De laatste erfgenomen van Raas I van Liedekerke verkochten toen hun rechten op de heerlijkheid Breda aan hertog Jan III van Brabant.⁷⁶ Nadien ontstond waarschijnlijk door het opnemen van de Bredase goederen in de hertogelijke administratie een vermenging en verwisseling van gegevens. Dit feit is ten opzichte van de leengoederen overtuigend aangetoond.⁷⁷ Een enkele maal is van de caesuur afgeweken: daarbij zal steeds op het gebruik van deze latere gegevens worden geattendeerd.

Overeenkomstig de oorkonde van 1287 is de onderverdeling als volgt: het deel van Raas van Liedekerke, het deel van Gerard van Wezemaal en het Gemene Land als *residu*.

a. Het deel van Raas van Liedekerke

Wat aan Raas toeviel, wordt meestal (gemakshalve?) gelijkgesteld met de latere Baronie van Breda. Dat dit niet opgaat, volgt al uit hetgeen hierboven over Roosendaal en Nispen is vermeld. Herlezen we de hertogelijke verdelingsakte, dan vinden we het deel van Raas om-

schreven als: de stad Breda en de van het Land afhingende leengoederen. Het doet er daarbij niet toe, van welke heer zij gehouden worden en afkomstig zijn. Hieruit volgt, dat de hertog zichzelf zeggenschap toekent over de *gehele* erfenis en zijn bemoeienis niet beperkt tot goederen, die van hem in leen worden gehouden. Na deze toebedeling zal Raas een deel verkrijgen in het *residu* van het Land.

Welke lenen van de stad Breda afhingen is moeilijk te achterhalen. Men kan zich nauwelijks voorstellen, dat dit alleen de door Juten en Cerutti gereconstrueerde *villa* Breda met het kasteel en het leen beneden de *Haga* zouden zijn.⁷⁸ Er is ook niets bekend van binnen de grenzen van de – latere – Baronie van Breda of het Markiezaat van Bergen op Zoom gelegen ‘vreemde’ (niet-hertogelijke) lenen, waarvan in de verdelingsakte sprake is. Delen van het feodaal versnipperde dorp Ekeren werden van Wouter Berthout in leen gehouden. Nergens blijkt, dat deze lenen niet-Brabants waren. De tienden van het onder Ekeren ontgonnen gebied van Hoevenen vormden een leen van de bisschop van Luik.⁷⁹ Later blijken deze goederen in het bezit van de heer van Breda, die ze na 1290 geschonken heeft aan zijn zoon Jan, gezegd van der Eyghen.⁸⁰ De hertogelijke scheidsrechters beschouwden in 1290 Ekeren kennelijk als een deel van het Land van Breda, zoals overigens ook Arnoud van Leuven had gedaan. Zij wezen het dorp en de wilderd aan Raas van Gaveren toe.⁸¹

Gerard van Liedekerke, eveneens een zoon van Raas, wordt in 1292 heer van Oosterhout genoemd.⁸² In 1300 maakt Oosterhout deel uit van het aan Hadewich van Strijen, echtgenote van Raas, toegewezen weduwgoed.⁸³ De schenking omvat naast cijnzen de jurisdictie aldaar tot drie ponden toe. Te Hulten onder Gilze gaf Raas in 1294 de rechtsmacht tot honderd schellingen met bede, dienst en andere rechten in leen aan Agnes van Zottegem en haar zoon.⁸⁴ Twee jaar later blijken zowel de heer van Breda als de lokale heer (Arnoud van den Houte) een schout te Etten te hebben.⁸⁵ Filips van Liedekerke blijkt in 1308 heer te zijn van Ulvenhout en Alphen. De afsplitsing van deze dorpen eindigde door zijn opvolging als heer van Breda in 1313.⁸⁶ Tussen 1324 en 1334 werd het (in de vijftiende eeuw door overstromingen verdwenen) dorp Zonzeel, gelegen ten westen van Terheijden, een afzonderlijk leengoed. Deze dorpsheerlijkheid bleef tot 1356 bestaan.⁸⁷

Tot 1328 bleef de schepenbank van Breda, afgezien van die te Etten, Oosterhout en Roosendaal, de enige binnen de gelijknamige heerlijkheid. De drossaard Klaas van Nispen kreeg toen opdracht om in de overige dorpen schepenen te benoemen. Sindsdien zijn deze aan te tonen te Alphen (met Chaam), Baarle onder Breda (later Baarle-Nassau geheten), Gilze (met Rijen), Ginneken (met Bavel en Ulven-

hout), Princenhage en Rijsbergen (met Zundert onder Breda, later Zundert-Nassau genoemd), Hertel, Vlassel en Zonzeel (later Terheijden).⁸⁸

Door de scheidsrechterlijke uitspraak van 6 november 1290 viel aan de heer van Breda de helft van de wildernis toe, gelegen ‚boven Calfsdonc‘. Een lijn van Hoeven tot de Schelde bij Ekeren scheidde het overige deel van de wilderd van Breda van die van Bergen op Zoom.⁸⁹ De heer van Breda beschikte, zoals uit tal van akten blijkt, over rechten op de wildernis te Etten, te Zonzeel en elders onder het huidige Terheijden, bij de Langendijk (aan de latere grens van de gemeente Rucphen) en te Roosendaal.⁹⁰ Het merendeel van de Bredase goederen onder Roosendaal en Nispen is kennelijk aan Raas van Liedekerke toegefallen. Dat blijkt uit de bestemming daarvan als weduwgoed ten behoeve van Hadewich van Strijen in 1300.⁹¹ Raas beschikte toen over de rechtsmacht te Roosendaal, Nispen en in het deel van de parochie Wouw, dat thans nog onder de gemeente Roosendaal c.a. behoort. Dit deel omvat de buurtschappen Boeiink, Borkelaar, Haaiink, Vinkenbroek, Vroenhout en Warberg. De streek staat sinds de vijftiende eeuw bekend als het ‚Land van Nassau‘.⁹²

De wildernis, genaamd de Most aan het Rincven bij Ekeren werd in 1303 door de heer van Breda verkocht.⁹³ De rechten te Ekeren zijn echter, zoals hierboven vermeld, voor het merendeel overgegaan op een andere zoon van Raas I, Jan van der Eygen.⁹⁴ De rechten van de heer van Breda in de thans ‚Antwerps‘ genoemde Kempen zijn dus betrekkelijk snel vervreemd; een relict daarvan vormde wellicht het gebied dat tot het einde van de zestiende eeuw onder het ressort van de Hoofd- en Leenbank te Breda behoorde. Dit omvatte volgens de costumen van die bank uit 1547 naast het Land van Breda en dat van Steenberg: Ekeren, (een deel van) Merksem, Schoten, Oostmalle en Loenhout.⁹⁵

De omvang van de nieuwe heerlijkheid Breda blijkt ook uit de gegevens, die wijzen op de uitoefening van rechten door de hertog en zijn leenmannen aan de rand daarvan. Hiervóór zijn in dit verband uit de tijd vóór 1287 reeds de heerlijkheden Hoogstraten, ‚s-Gravenwezel en Wuustwezel genoemd, het abdijgoed Merksplas alsmede het hertogelijk domein Turnhout c.a. Na 1287 vinden we berichten over het hertogelijk gezag te Weelde, en de heerlijkheden Brecht (van Floris Berthout, heer van Mechelen) en Loenhout (van Jan van Haalbeek).⁹⁶ In deze periode gingen de meeste overgebleven allodiale goederencomplexen over in (voor het merendeel hertogelijke) leengoederen of lokale heerlijkheden. De hertog van Brabant oefende behalve in zijn eigen domein te Turnhout ook het recht op de wildernis uit in het gebied tussen Zoersel en Zandhoven.⁹⁷

Aan de noordzijde van de heerlijkheid werd in 1292, 1326 en 1348 één grensstuk uitdrukkelijk geregeld: dat tussen Geertruidenberg, Oosterhout, Zwaluwe en de rivier de Mark bij Zonzeel ten westen van Terheijden.⁹⁸ Naast Geertruidenberg en het bijbehorende gebied van Made grensde de heerlijkheid Breda aan Zevenbergen en Zwaluwe. De moernijverheid kwam in deze periode ook hier op gang en leidde tot diverse geschillen tussen de landsheren en hun wederzijdse vazallen. Hieruit blijkt dat de waarde van een grensregeling toen nog maar betrekkelijk was.⁹⁹ Aan de noordoosthoek onderging de heerlijkheid Breda in 1357 een uitbreiding met het gebied van Dongen, dat in 1287 nog onder Loon op Zand behoorde en waarop door de graaf van Holland aanspraak werd gemaakt. Dit gebied was een creatie van Willem van Duivenvoorde, die het naliet aan Jan II van Polen. De dorpsheerlijkheid bleef tot 1500 bestaan.¹⁰⁰

Samenvattend mag worden gesteld, dat het deel van Raas I van Liedekerke in grote trekken de stad Breda en het merendeel van de latere Baronie omvatte, zonder daarmee geheel gelijkgesteld te mogen worden. De lenen onder Ekeren vielen hem eveneens toe, alsmede de wilderd ten oosten van de lijn Hoeven - Zundert, die bij Kalsdonk en elders onder Roosendaal, Gastel, Langendijk en Wouw. Bij een nadere verdeling vóór 1292 viel hem de rechtsmacht te Roosendaal, Nispen en in een deel van de parochie Wouw toe. Dit ging een eigen rechtsgebied vormen met als zetel Roosendaal. Het genoemde weduwgoed van Hadewich van Strijen omvatte naast de Oosterhoutse goederen de rechtsmacht en de boeten te Roosendaal tot drie pond toe, een goed van de nonnen (van Catharinadal?) afkomstig en het huis, dat daarop stond, cijnzen, het molenrecht van zijn onderdanen onder Roosendaal, Nispen en Wouw en de hooitiende van deze drie dorpen. Door deze transactie kreeg Roosendaal een geheel eigen plaats als een vooruitgeschoven post van het Land, de latere Baronie, van Breda.¹⁰¹

b. Het deel van Gerard van Wezemaal

Volgens de verdelingsakte van 1287 en de bijbehorende stukken uit 1289-1290 verkreeg Gerard van Wezemaal: de stad Bergen op Zoom met Noordgeest, Zuidgeest, Halsteren, goederen onder Wouw en een deel van de wilderd bij Kalsdonk. Uit latere gegevens blijkt dat ook het gebied ten zuiden van Bergen op Zoom, tot Putte toe, aan hem was toegefallen. Op de moderne kaart uitgezet is het deel van Gerard heel wat geringer van oppervlakte dan dat van Raas van Liedekerke. Er wordt dan echter gemakkelijk over het hoofd gezien, dat grondoppervlakte in de Middeleeuwse constellatie niet het enige cri-

terium was om de waarde van een gebied in uit te drukken. In de inderdaad meer uitgestrekte heerlijkheid Breda waren de grondcijzen en de tienden, belangrijke inkomstenbronnen, voor het merendeel in handen van abdijen, die van Thorn voorop. Dit gold in mindere mate in de heerlijkheid Bergen op Zoom, waar de heer deze inkomsten grotendeels zelf bezat.

Van belang was vooral de stad Bergen op Zoom, of beter gezegd de plaats, die later tot een werkelijke stad zou uitgroeien. De aanwezigheid van een eigen heer schijnt in deze periode eerder een remmende factor voor de ontwikkeling van een zelfstandig juridisch statuut te zijn geweest dan een stimulerende. Wel schijnt de economische groei door de eigen heren te zijn bevorderd.¹⁰²

Kloosters als de Sint Bernardusabdij te Hemiksem en Sint Catharinadal te Wouw verwierven er weliswaar enig bezit, maar hadden in het land van Bergen op Zoom geen eigen centrum (Catharinadal verhuisde spoedig naar Breda). Zij konden op de economie van de heerlijkheid Bergen op Zoom geen stempel drukken. Enige burgers kwamen tot welvaart en begonnen een rol te spelen in de turfgraverij. De ligging van Bergen op Zoom bevorderde de scheepvaart, waardoor onder meer wijnhandel kon opkomen. De watervoorziening werd verbeterd; daarvan profiteerden brouwerijen en de lakennijverheid.¹⁰³

De dorpen Woensdrecht en Ossendrecht waren, als leen van de heer van Bergen op Zoom, bezit van eigen heren. Het betrof hier in beide gevallen leden van aanzienlijke Zeeuwse geslachten: respectievelijk Van Kruiningen, Van der Maalstede en Van Cats.¹⁰⁴ De nabije ligging van Zeeland miste op den duur zijn effect niet op de gang van zaken te Bergen op Zoom. Ook in de later verdwenen Brabantse dorpen Hildernisse en Heer Boudenspolder, gelegen aan de toenmalige grens, bepaalden Zeeuwse rechtsgewoonten de lokale juridische structuur. Afgezien van leden van de familie Van Berchem (uit het Antwerpense) bezaten vooral Zeeuwse families zoals de genoemde en de Van Baarsdorp's in deze plaatsen *ambachten*. Het ambacht was karakteristiek als organisatievorm in delen van Holland en vooral op de Zeeuwse eilanden. Na Gosses heeft vooral Dekker hieraan aandacht besteed.¹⁰⁵ Het ambacht vormde zowel een rechtsdistrict als een belastinggebied. Oorspronkelijk lijken de ambachtsheren lokale ambtenaren te zijn geweest, maar zij gedroegen zich als kleine dynasten, als landsheren in miniatuur. Kollektief optredend vormden zij een rivaal van de landsheer. Het Zeeuwse ambacht maakt de indruk afkomstig te zijn uit grondheerlijke verhoudingen. De Zeeuwse ambachten waren niet alleen erfelijk, maar bovendien deelbaar tot in het oneindige.¹⁰⁶ Daardoor vormde het ambacht een soort „aandeel” in een aan-

tal lokale rechten. Deze organisatievorm en bezitsstructuur had als het ware een overslag op de tegenover gelegen West-Brabantse kust. Behalve in genoemde plaatsen bestond een dergelijke structuur ook in het gebied van de latere Beijmoerpolders, vast tegen de Brabantse wal, onder Halsteren.¹⁰⁷

Het aanpalende deel van Zuid-Beveland „tussen de Honte en de Hinkele” werd bewoond door lieden, die de heer van Breda als hun (leen) heer erkenden. Twist en gewelddadigheden, op den duur moord en doodslag, bleven niet uit: berichten uit 1302 en 1310 wijzen daar op.¹⁰⁸ In 1310 verkocht de heer van Breda zijn rechten op Zuid-Beveland aan de graaf van Holland en aan plaatselijke heren. Dit bevorderde wellicht, dat wrijvingen lange tijd achterwege bleven.¹⁰⁹ Toch deden deze zich in 1322 en volgende jaren opnieuw voor. Vooral de verwickelingen rond de verloving en het huwelijk van Mathilde van Wezemaal, erfdochter van Bergen op Zoom, met Albrecht van Voorne brachten moord en doodslag met zich mede.¹¹⁰ Eerst nadat in 1351 Bergen op Zoom in handen was gekomen van Hendrik van Boutersem, kon aan een effectief terugdringen van de Zeeuwse invloed worden begonnen.

Alles wijst er op, dat de heer van Bergen op Zoom in zijn gebied dezelfde rechten uitoefende, die de heren van Breda er vóór 1287 hadden bezeten. De schepenbanken van Bergen op Zoom, Halsteren, Noordgeest, Zuidgeest, Woensdrecht en van de polders bij Bergen op Zoom bleven hun functie onder de nieuwe heren uitoefenen. Het dorp Wouw en het kasteel aldaar kwamen reeds bij de eerste verdeling in handen van Gerard van Wezemaal, die zich zelfs in enige oorkonden en op zijn ruiterszegel als „heer van Wouw” betitelde.¹¹¹ Genoemde verdeling van de rechtsmacht in de ‚Eeninge’ van Wouw bracht hem tevens de hoge jurisdictie aldaar.

Uit deze periode is geen vermelding bekend van de overige schepenbanken, die in elk geval in de vijftiende eeuw op het gebied van de heerlijkheid Bergen op Zoom bestonden, met name die van Moerstraten, Putte en Voornseinde. Moerstraten is vermoedelijk in de eerste helft van de veertiende eeuw door ontginning vanuit Bergen op Zoom ontstaan.¹¹² Voornseinde vormde het gebied onder de parochie Sprundel aan weerszijde van de weg, die van Langendijk tot dat dorp liep. In 1386 werd door de hertog de door de heer van Breda betwiste rechtsmacht over deze heerstraat toegewezen aan de heer van Bergen op Zoom „ende nyeman anders”. Een schepenbank aldaar wordt in het stuk niet genoemd.¹¹³ Over Putte zijn bijzonder weinig gegevens bekend. Misschien is ook daar eerst in de veertiende eeuw een schepenbank gevormd, maar enige zekerheid is daarover, bij gebrek aan geschreven stukken, niet voorhanden.¹¹⁴ Het gebied,

Afb. 5a Zegel van hertog Jan I van Brabant aan de oorkonde, waarbij het Land van Breda wordt verdeeld, 1287.

Afb. 5b Tegenzegel van hertog Jan I (zie afb. 5a)

dat later onder de schepenbank van Zegge behoorde, vormde in de dertiende en veertiende eeuw het aan de heer van Bergen op Zoom toegewezen deel van het moer bij Kalsdonk. De rechtsmacht (behalve de hoge, die uitgeoefend werd door schepenen van Wouw) was aan de uitbaters van het moer, dat ook wel Dorlecht of Doirlecht werd geheten, toegewezen. Tijdens Arnoud van Wezemaal viel de grond aan het heerlijk domein terug. Nadien is het wederom ter vervening uitgegeven.¹¹⁵ Pas na het einde van de tweede vervening (waarschijnlijk in de vijftiende eeuw) zal hier een ‚gewone‘ schepenbank in de plaats gekomen zijn van het tot dusverre bestaande moergerecht.

De heer van Bergen op Zoom speelde ook een rol als beschermer van het klooster te Huijbergen, waar de afstammelingen van de oorspronkelijke grondheer een poging ondernamen diens schenking aan de kloostergemeenschap ongedaan te maken.¹¹⁶ De heer van Bergen op Zoom en het stadsbestuur aldaar hadden ook een aandeel in het ontstaan van een zelfstandige parochiegemeenschap te Heerle, die in 1307 van de moederparochie werd afgescheiden.¹¹⁷

Door meergemelde scheidsrechterlijke uitspraak was in 1290 aan de heer van Bergen de wilderd toegefallen, die ten zuiden en westen van de in gemelde akte getrokken grens was gelegen. Het recht op de woeste gronden werd in deze periode door hem uitgeoefend onder Huijbergen, Woensdrecht en in het grensgebied van Roosendaal en Wouw.¹¹⁸ Tevens werd hem in 1290 het noordelijk deel van de wilderd bij Kalsdonk toegewezen. Hierboven is het reeds vermeld als Dorlecht (onder Zegge).

De wilderd onder Langendijk en Rucphen, gelegen ten oosten van Roosendaal, viel de heer van Bergen op Zoom toe als zijnde gelegen ten westen van bovenvermelde grens, die later voor een deel is blijven voortbestaan als afbakening tussen de landen van Breda en van Bergen op Zoom. De grens met het gebied onder Roosendaal en Nispen werd in 1290 verder niet geregeld. Het noordelijkste deel van deze wilderd, met een oppervlakte van 53 hoeven (ongeveer 1600 ha) werd in 1293 door Gerard van Wezemaal aan de abdij van Sint Bernaards verkocht. Dit terrein sloot aan bij het overige goederenbezit van de abdij, waarvan de kern onder Hoeven lag, en werd sindsdien daartoe gerekend.¹¹⁹

Ook het gebied van de heer van Bergen op Zoom werd begrensd door land, waarin de hertog van Brabant of door deze beschermde kloosters rechten uitoefenden. Reeds vóór 1287 troffen we de abdij van Sint Michiels aan als bezitter van rechtsmacht te Zandvliet. Hierbij kwam nog een uitbreiding van het gebied van de abdij van Tongerlo onder Essen en Kalmthout, doordat de hertog van Brabant in 1299 de wildernis aldaar aan deze abdij afstond.¹²⁰ Deze drie dorpen

Afb. 6a Zegel van Raas I van Gaveren, heer van Breda, 1290

Afb. 6b Zegel van Gerard van Wezemaal, heer van Bergen op Zoom, 1301

vormden samen met Ekeren een buffer, die de opslorping belette van Schoten en Merksem door de heerlijkheid Bergen op Zoom. De wildernis aldaar was Gerard van Wezemaal reeds in 1290 toegefallen. Het overlijden van Sofia Berthout, weduwe van Hendrik V van Breda, bracht hem in bezit van het deel van die dorpen, dat aan de heren van Breda was gekomen. De positie van de abdij van Villers aldaar trachtte hij in 1293 definitief te regelen.¹²¹ Een afdoende regeling bleek evenals tevoren een illusie: Gerard's opvolgers kregen dezelfde problemen te verwerken als die, waarvoor zijn voorgangers hadden gestaan. De verstrengeling van rechten te Schoten en Merksem met die van de abdij van Villers bleef tot in de zestiende eeuw tot geschillen leiden. Uiteindelijk is een verdeling tot stand gekomen, waardoor de heer van Bergen op Zoom Merksem behield, de abdij Schoten. Merksem is vervolgens als afzonderlijk leen uitgegeven en bleef als zodanig tot in de zeventiende eeuw met Bergen op Zoom verbonden.¹²²

Hierboven zagen we reeds, hoe de heer van Breda in 1289 aan de heer van Bergen op Zoom bij eventuele tegenvallers schadeloosstelling beloofde, te betalen uit zijn eigen inkomsten te Wouw. Hoogstwaarschijnlijk vinden we hier de oorsprong voor de landcijzen, die de heren van Bergen op Zoom hieven onder het rechtsgebied van Roosendaal, dus zowel te Vroenhout en Vinckenbroek, onder de parochie Wouw, als te Borteldonk, Haagdonk, Hulsdonk, Kalsdonk, Langdonk en Nispen onder de parochies Roosendaal en Nispen.¹²³

Resumerend mogen we stellen, dat de heer van Bergen op Zoom in 1287 in het bezit kwam van de kern van het latere Markiezaat, gelegen tussen Halsteren in het noorden, Wouw in het oosten en Putte in het zuiden. Wouw nam met zijn kasteel en met een exclave in de latere gemeente Rucphen daarbij een aparte plaats in. Het later zo interessante noordelijke gebied (later in hoofdzaak polderland) behoorde nog niet tot zijn bezittingen; dit vormde een deel van het 'residu' dat in de hertogelijke oorkonde van 1287 genoemd was.

c. Het *residu*: het 'Gemene' Land

Na de verdeling van bovengenoemde delen van het Land van Breda zouden beide heren in het overblijvende gelijkelijk participeren. Dit *residu* kwam neer op het gebied, dat in middeleeuws bronnenmateriaal het 'Gemene' land heet, in de moderne literatuur het, *condominium*' of tweeherig gebied. Een verdeling tussen beide heren vond pas in 1458 plaats. Toen verkreeg de heer van Breda Steenberghe c.a., de heer van Bergen op Zoom Oudenbosch, Oud-Gastel, Hoeven en

de ten noorden van de Mark en Dintel gelegen onbedijkte gronden.¹²⁴

De heer van Breda bezat onder Gastel wilderd en andere goederen. In 1290 schonk Raas II van Gaveren, met goedkeuring van zijn zoon Raas van Boenlaar, aan het klooster Sint Catharinadal onder meer vier hoeven moer onder de parochie Gastel tussen de Langeberg en het goed van Gerard, genoemd Spikere.¹²⁵

Drie jaar later ruilde Raas II met de Wilhelmiëten van Huijbergen een hoeve moergrond aldaar tegen een perceel te Sprundel in de parochie Etten. Uit de omschrijving blijkt, dat het Gastelse perceel noordwaarts lag van het goed van de nonnen van Sint Catharinadal.¹²⁶

In 1458 viel aan de heer van Bergen op Zoom het leengoed toe, genaamd De Brande onder Gastel. Dit goed werd tevoren van de heer van Breda in leen gehouden. Ondanks de late vermelding meen ik te mogen aannemen, dat ook de ligging van dit leengoed erop wijst, dat de wilderd in het zuidelijk deel van Gastel aan de heer van Breda toebehoorde. De oorkonde situeert het te Over Hesselijk in de omgeving van genoemde kloostergoederen. Het omvatte ruim 18 bunder heide en wilderd.¹²⁷ Een ander leengoed van de heer van Breda onder Gastel was het leen van Jan Norissen van Kalsdonk. Dit goed ging in 1458 eveneens uit Bredaas bezit naar de heer van Bergen op Zoom over. Het omvatte één hoeve heidegrond en lag ten zuiden van De Brande.¹²⁸ Uit veertiende eeuwse bronnen blijkt, dat de heer van Bergen op Zoom $\frac{3}{4}$ deel van de grondcijnzen onder Gastel bezat, de heer van Breda slechts $\frac{1}{4}$ deel. Alleen de molen, de visserijrechten, het (h)orskoren (een heffing in de vorm van korenleveranties, oorspronkelijk ten behoeve van de paarden van de heer) en de aanwas naast het Willem Spieringsgors bezaten zij ieder voor de helft.¹²⁹

Ten oosten van Gastel, onder Hoeven en Oudenbosch, lag het goed van de abdij van Sint Bernaards. Ik vermeldde reeds, hoe beide heren in samenwerking met de heer van Strijen trachtten, dit goed in bezit te nemen. Nadat de hertog van Brabant tussen beide was gekomen, erkenden de aanvallers de rechten van de abdij. Deze kon in 1290-1297 zijn bezittingen nog afronden door schenkingen en andere overdrachten van (voornamelijk woeste) gronden door beide heren.¹³⁰ Hiervóór zijn reeds de 53 hoeven genoemd, die in 1293 door de heer van Bergen op Zoom aan de abdij werden verkocht en dus niet onder het Gemene Land behoorden, maar wel bij bovenvermeld goederencomplex aansloten.¹³¹ De kroon op het werk was voor de abdij de overdracht van de lage rechtsmacht in het Hoevense goed door beide heren. De heer van Breda deed zulks in 1298, die van Bergen op Zoom pas in 1312.¹³² Toch omvatte het goed van Sint Bernaards niet de gehele latere gemeente Hoeven. In 1356 verklaarden

Jan uten Houte, Gerard Hermanszoon en Reinier van Urs, van de heer van Breda het goed Balru in leen te hebben. Dit strekte zich uit van het abdijgoed tot de heerlijkheid van de heer van Putte (het latere Klundert).¹³³

Uit veertiende eeuwse gegevens blijkt, dat beide heren gezamenlijk te Oudenbosch en Nieuwenbosch (pas gevormde nederzettingen binnen het abdijgoed) enige rechten bezaten, voor het merendeel kennelijk met de hoge heerlijkheid samenhangende. Ook bezaten zij samen het gors De Loose, gelegen aan weerszijden van de latere haven van Oudenbosch.¹³⁴

In het land 'Over Barlake', dat globaal in het huidige Standdaarbuiten kan worden gesitueerd, hadden beide heren rechten. Raas II van Gaveren gaf in 1294 aan Godfried Ver Lietwivenzoon 4,5 bunder moer aldaar in erfcijs, gelegen tussen het goed van Sint Bernaards en de grens van het gebied van de heer van Strijen.¹³⁵ Gerard van Wezemaal gaf in 1300 aan Jan van der Meren van Gastel en de zijnen 5 hoeven (ongeveer 80 ha) moergrond tussen het goed van Strijen en het cijnsgoed en (zout)pannenmoer van Barlake.¹³⁶ In 1364 bezaten de heren gezamenlijk cijnsgoed in dit gebied. Hoe dit is ontstaan, is niet duidelijk.¹³⁷

Iets duidelijker was de positie van beide heren te Steenberg. Dit centrum van zouthandel en -nijverheid was reeds onder Arnoud van Leuven en Elisabeth van Breda in betekenis toegenomen en van rechten voorzien.¹³⁸ In gezamenlijke akten verleenden beide heren in 1292 en 1308 nieuwe rechtsregels aan Steenberg.¹³⁹ Ook hier bezaten zij gezamenlijk een aantal rechten, die met de hoge heerlijkheid verband hielden.¹⁴⁰ Aan genoemde Godfried Ver Lietwivenzoon verkocht Raas II in 1290 (zijn deel van) de cijns aldaar.¹⁴¹ In afzonderlijke akten regelden Arnoud van Wezemaal en Raas III van Liedekerke in 1310 de heffing van het recht op de zoutmaat te Steenberg.¹⁴²

Het gebied rond Steenberg vormde grotendeels een nog onontgonnen terrein. Onduidelijk is de oorsprong van het goed Cromwiele in de latere polder Kruisland, dat in de veertiende eeuw aan de heer van Bergen op Zoom toebehoorde. Het was (in ieder geval voor een groot deel) een later gevormde bezitting. In 1419 was hij ook leenheer over moerland aldaar.¹⁴³ Ten noorden van Roosendaal bezat hij het perceel (later gors) De Ever.¹⁴⁴

Eveneens in het Gemene Land, onder het latere Dinteloord, lag het reeds genoemde goed Potmere, bezit van de abdij van Sint Bernaards. Getuigenverklaringen over de rechten van de abdij aldaar werden in 1293 afgelegd voor drossaard en schout van Bergen op Zoom.¹⁴⁵

Noordelijker bestond nog de later spoorloos verdwenen neder-

zetting Valkenberg, waarschijnlijk gelegen in de omgeving van het huidige Heiningen. Deze plaats lag in een gebied, waarin beide heren in de tweede helft van de veertiende eeuw terreinen uitgaven, om deze met moerdijken te omringen, teneinde daar zout te winnen. Deze latere transacties vallen buiten het bestek van dit artikel.¹⁴⁶

De begrenzing van het Gemene Land in 1458 zal niet precies dezelfde zijn geweest als die in 1287. De grensscheiders van de wilderd in 1290 trokken de grenslijn van een huis bij Halsteren, waarschijnlijk bij het latere landgoed Dassenberg, naar het huis van Dirk van den Dijk, een grenspunt van de tegenwoordige gemeenten Steenbergen en Wouw. Vervolgens liep de grens naar Dorlecht, een punt op de grens van de tegenwoordige gemeenten Oud-Gastel en Roosendaal. De hoogste Halderberg bij Hoeven was het eindpunt van deze lijn; vandaar af had deze geen belang voor het Gemene Land.¹⁴⁷ Over andere grenzen in dit gebied bestaan geen gegevens.

In het noorden van het Gemene Land is de grens in de zestiende eeuw vastgelegd.¹⁴⁸ Van belang waren hier de ontwikkelingen onder Niervaart, het latere Klundert, en te Zevenbergen. Pas in de zestiende eeuw kwam een definitieve grens tot stand tussen die heerlijkheden en het Markiezaat van Bergen op Zoom, gevormd uit het hier gelegen deel van het vroegere Gemene Land.¹⁴⁹

Ten westen van het Gemene Land gaf de graaf van Holland in 1290 het goed Vriezendijk, onder het latere Nieuw-Vossemeer en ten westen van Steenbergen, uit aan meergemelde Hendrik Buffel.¹⁵⁰ Ook hier werd de grens in de zestiende eeuw in het kader van de inpolderingen definitief geregeld.

De heer van Breda breidde zijn bevoegdheden ten noordwesten van Etten uit, waarschijnlijk ten koste van het Gemene Land. In 1382 is sprake van een blokhuis, dat hij liet bouwen op Kreitenburg, aan een verdwenen arm van de Mark ten zuiden van Zevenbergen.¹⁵¹ Het noordelijk gebiedsdeel van Etten-Leur behoorde tot 1795 onder de schepenbank van het dorp Etten en vormde als zodanig een exclave, die noordwaarts lag van het terrein van Etten onder de schepenbank 'In de Palen van de Hoeven'. Dit kan wijzen op een latere verwerving door de heer van Breda van dit gebiedsdeel, dat bij het rechtsgebied van Etten werd gevoegd. Op de grens van Hoeven en Etten lag het Bredase leengoed van Ykkel, dat later onder Etten behoorde, maar in de overgangstijd 1287-1290 evengoed als andere Bredase lenen onder het Gemene Land kan hebben behoord.¹⁵²

Samenvattend meen ik te mogen stellen, dat het Gemene Land allesbehalve een gebied was, waarin de heren van Breda en Bergen op Zoom van alle rechten en goederen een gelijk deel bezaten. Dit gold slechts voor de hoge heerlijkheid en daarmee samenhangende rech-

ten. Het wildernisregaal oefenden zij alleen onder Hoeven en Oudenbosch gezamenlijk uit; in de wilderd onder Gastel, Standdaarbuiten en omgeving hadden zij elk hun eigen aandeel. Het gebied ten westen daarvan komt eerst na 1350 in de bronnen voor en dan blijken beide heren daar gezamenlijk rechten uit te oefenen.

Conclusie

De verdeling van het Land van Breda in 1287 blijkt een gecompliceerd proces te zijn geweest, dat door de bijzondere omstandigheden in die periode pas in 1290 zijn afronding vond. Er werd geen eenvoudige grenslijn getrokken. Overeenkomstig de voorwaarden in de hertogelijke verdelingsakte diende een gelijkwaardigheid van beide delen te worden nagestreefd. Zo ontstond een geografisch versnipperde situatie, omdat bij de verdeling de opbrengst van de bezitsbestanddelen de doorslag had gegeven en niet de ligging van het terrein, waarop deze betrekking had. De veelheid van gegevens vormt wellicht een droge opsomming. Daarachter gaat toch een samenhangend geheel schuil.

Er ontstonden in de jaren 1287-1290 twee min of meer compacte territoria rond de steden Breda en Bergen op Zoom. De voornaamste inbreuk daarop vormde de streek rond Roosendaal en Nispen. Hier lag een complex goederen, dat bij de verdeling aan de nieuwe heer van Breda werd toebedeeld. De rechtsmacht over Wouw (inclusief Roosendaal en Nispen) werd al spoedig verdeeld, waardoor Roosendaal c.a. een eigen schepenbank onder de heer van Breda ging vormen. De wilderd ten oosten daarvan bleef als een relict van de oude situatie onder Bergen op Zoom behoren, gedeeltelijk zelfs onder de schepenbank van Wouw.

De gebieden onder Ekeren, Loenhout, Schoten en Merksem, die in de periode vóór 1287 geleidelijkaan bij het Land van Breda waren betrokken, zijn nadien als afzonderlijke dorpsheerlijkheden een eigen leven gaan leiden.

Een deel van het oude Land van Breda was tot 1458 een *condominium*. Daarbinnen lagen afzonderlijke domeinen van beide heren, terwijl alleen de hoge jurisdictie door hen gezamenlijk werd uitgeoefend. Door de verdeling van dit gebied in 1458 bleef alleen de Roosendaalse enclave als een relict van de periode 1287-1290 over, met uitzondering van enige delen van de grens in de wilderd, die sindsdien heerlijkheids- c.q. gemeentegrenzen zijn gaan vormen. De hertog van Brabant trad slechts op als leenheer van deze gebieden, met als opvallende uitzondering de periode 1327-1339, toen hij door koop de heerlijkheid Breda aan zijn domeinen had toegevoegd.

De verdeling van het oude Land van Breda maakte een einde aan het bestaan van een zelfstandig ‚landschap‘ in wording. Wel bleven beide nieuwe heerlijkheden (Breda en Bergen op Zoom) juridisch zelfstandige onderdelen van het hertogdom Brabant vormen.

AANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen Archieven

ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel.
ARAG	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage.
ARR	Gemeentearchief Bergen op Zoom, archieven raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom.
ASB	Archief van de abdij van St. Bernaards aan de Schelde te Bornem (B.).

Gedrukte bronnen

Corpus	M. Gysseling, <i>Corpus van Middelnederlandse teksten</i> . 's-Gravenhage, 1977.
Despy	G. Despy, <i>Inventaire des archives de l'Abbaye de Villers</i> . Brussel, 1959.
NDA	S.W.A. Drossaers, <i>Het archief van den Nassauschen Domeinraad</i> . 's-Gravenhage, 1948.
OAT	M.A. Erens, <i>De oorkonden der abdij Tongerlo</i> . Tongerlo, 1948.
OEH	J. van den Nieuwenhuizen, <i>Oorkondeboek van het Sint Elisabethhospitaal te Antwerpen (1226-1233)</i> . Brussel, 1976.
ORS	W. Bezemer, <i>Oude rechten van Steenberghe</i> . 's-Gravenhage, 1897.
OSB	P.J. Goetschalckx en B. van Dooninck, <i>Oorkondenboek der abdij van Sint Bernaards aan de Schelde I</i> . Antwerpen, 1926 (voortgezet in BGHB).
OSC	A. Erens, <i>De Oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout</i> . Tongerlo, 1928-1929.
OSM	P.J. Goetschalckx, <i>Oorkondenboek der Witheerenabdij van Sint Michiels te Antwerpen I</i> . Eekeren-Donk, 1909.
Rbr	F.F.X. Cerutti, <i>Middeleeuwse rechtsbronnen van de stad en heerlijkheid Breda</i> . Utrecht, 1956.

Tijdschriften

BGHB	<i>Bijdragen tot de Geschiedenis (inzonderheid) van het oud Hertogdom Brabant</i> .
Taxandria	<i>Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde</i> . Bergen op Zoom, 1894 e.v.

¹ Rbr. 51-53, nr. 65, oorkonde van 22 juni 1287. G.C.A. Juten, „De verdeeling van Breda in 1287”, *Taxandria* 28 (Bergen op Zoom, 1921) 102-115.

² C.J.F. Sloomans, *Bergen's groei naar stedelijke en heerlijke onafhankelijkheid*, (Bergen op Zoom, 1937).

³ Zie ook de bijdrage van K. Leenders in dit jaarboek.

⁴ Rbr. 45-46, nr. 61, oorkonde van 20 augustus 1281.

⁵ Rbr. 44-45, nr. 60, oorkonde van 17 april 1281.

⁶ BGHB 13 (1914) 262-263, OSB nr. 433, oorkonde van 1 april 1281.

- ⁷ Zie aant. 5, oorkonde van 17 april 1281.
- ⁸ BGHB 20 (1929) 347-348, OSB nr. 452, oorkonde van 18 november 1282.
- ⁹ *Taxandria* 15 (1908) 265; regist in ARAG, NDA, inv.nr. 473, R 48, oorkonde van 9 maart 1287.
- ¹⁰ Zie aant. 11; ARAB, Rekenkamer van Brabant inv.nr. 1, Cartularium van Brabant, fol. 35.
- ¹¹ Rbr. 4 nr. 8, ongedateerde oorkonde van ca. 1198. Voor de nummering van de gelijknamige heren van Breda volg ik in dit artikel de in de literatuur gebruikelijke.
- ¹² Rbr. 5-6, nr. 9, ongedateerde oorkonde ca. 1198. F.A. Brekelmans, *De Belgische enclaves in Nederland. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van Baarle-Hertog en Baarle-Nassau* (Tilburg, 1965) 32.
- ¹³ Rbr., inleiding, vooral LXIII-LXX. H. v.d. Hoeven, *Bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Zundert en Wernhout* (Zundert, 1920) 66-68; F.A. Brekelmans, *Belgische enclaves*, 32-37.
- ¹⁴ Rbr. 8-11, nr. 15, oorkonde van 24 februari 1213.
- ¹⁵ Rbr. 12-13, nr. 18, oorkonde van mei 1223.
- ¹⁶ Rbr. 14-15, nr. 20, oorkonde van 6 december 1232.
- ¹⁷ P.C. Boeren, *De heren van Breda en Schoten* (Leiden, 1965) 171-172, oorkonde van 13 januari 1235.
- ¹⁸ ARAB, rekenkamer, cartularium van Brabant B, fol. 36v-37; Kluit, *Historia critica comitatus Hollandie et Zelandie* II (Middelburg, 1780) 604, oorkonde van 28 juni 1251.
- ¹⁹ Zie aant. 14, ARAG, NDA I, inv.nr. 144, R 7, oorkonde van 24 februari 1213.
- ²⁰ G. Venner, „Die Grafschaft Geldern vor und nach Worringen”, in *Worringen / 1288 / Woeringen* (Keulen, 1988) 252-256.
- ²¹ D.J. Faber, „Het land van Twente in de 14e eeuw”, in: *De Nederlanden in de Late Middeleeuwen* (Utrecht, 1987) 311, 321. Hij citeert O. Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Osterreichs im Mittelalter* (Darmstadt, 1965).
- ²² K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Brussel, 1989) en J. Renes, *West-Brabant. Een cultuur-historisch onderzoek* (Waalre, 1985).
- ²³ Zie aant. 12, oorkonde ca. 1198.
- ²⁴ Zie aant. 4, oorkonde van 24 februari 1213.
- ²⁵ OAT I, 102-103, nr. 65, oorkonde van 24 dec. 1212; zie aant. 17, oorkonde van 13 januari 1235.
- ²⁶ *Taxandria* 11 (1904) 155-156, oorkonde van 9 april 1264; OAT I, 279-280, nr. 211, oorkonde van 5 november 1268; Rbr. 32-33, nr. 44, oorkonde van 30 augustus 1269; A.G. Kleyn, *Geschiedenis van het land en de heeren van Breda* (Breda, 1861) 148-150, oorkonde van 13 januari 1273; 153, oorkonde van 27 aug. 1277; Rbr. 39, nr. 52, oorkonde van 3 juni 1279; OEH 144-145, nr. 88, oorkonde van 10 december 1280.
- ²⁷ OSB 349-350, nr. 352, oorkonde van 12 mei 1276; Rbr. 37-39, nr. 51, oorkonde van juni 1277; BHB 12 (1913) 359-362, OSB nr. 374, oorkonde van 1 juli 1277; BGHB 12 (1913) 377-381; OSB nr. 390, oorkonde van 26 maart 1278.
- ²⁸ Zie aant. 26, oorkonde van 5 november 1268.
- ²⁹ W. van Ham, „De vijf heerlijkheden” in: *Woensdrecht en Hoogerheide, kleine geschiedenis van een historische tweeling* (Woensdrecht, 1984) 33.
- ³⁰ C. v.d. Kieft en J.F. Niermeyer, *Elenchus fontium historiae urbanae* I (Leiden, 1969) 494 nr. 49, oorkonde van 23 juni 1252; OSB 237, nr. 238, oorkonde van 31 augustus 1260; *Taxandria* 42 (1935) 49, oorkonde van maart 1263.

- ³¹ F.F.X. Cerutti, in: *Geschiedenis van Breda I*, De middeleeuwen (Tilburg, 1952) 89.
- ³² N.N., *Geschiedenis van Huijbergen* (Huijbergen, 1906) 411-413, nr. 5, oorkonde van 12 maart 1278.
- ³³ Zie aant. 29, oorkonde van maart 1263; *Taxandria* 12 (1905) 293-294, oorkonde van augustus 1267; ORS 1, oorkonde van 20 december 1272; J. de Fréméry, *Supplement op het oorkondenboek van Holland en Zeeland* ('s-Gravenhage, 1910) 122 nr. 173, oorkonde van mei 1274; aant. 27, oorkonde van 26 maart 1278; BHB 13 (1914) 25; OSB nr. 426, oorkonde van 3 augustus 1280.
- ³⁴ Zie aant. 33, oorkonde van augustus 1267; E. Meyers, *Het Westbrabantse erfrecht* (Haarlem, 1929), 240 nr. 6, oorkonde van januari 1268; zie aant. 32, mei 1274; zie aant. 27, oorkonde van 26 maart 1278.
- ³⁵ Rbr. 40-41, nr. 54, oorkonde van 19 september 1279.
- ³⁶ Cerutti, in: *Geschiedenis van Breda I*, 85-87.
- ³⁷ OEH 44-48, nr. 29, oorkonde van 25 april 1246.
- ³⁸ Zie aant. 33, oorkonde van augustus 1267.
- ³⁹ OSB 292-293, nr. 286, oorkonde van 2 september 1268.
- ⁴⁰ BGHB 12 (1913) 359; OSB nr. 374, oorkonde van 1 juli 1277.
- ⁴¹ OAT, 111-112, nr. 71, ongedateerde oorkonde van 1216; Rbr. 18, nr. 25, oorkonde van juni 1243; aant. nr. 36, oorkonde van 25 april 1246.
- ⁴² Aant. 29, oorkonde van maart 1263; aant. nr. 26, oorkonde van 9 april 1264; Rbr. 27-29, nr. 38, oorkonde van januari 1267; OEH 108-109, nr. 66, oorkonde van 27 april 1270; OAT 305-306, nr. 228, oorkonde van 29 juni 1280; OSB 310-311, nr. 303, oorkonde van augustus 1271; OSB 349-350, nr. 453, oorkonde van 13 januari 1273; J. van den Nieuwenhuizen, „Een Geschil tussen de Predikheren en het St.-Elisabethhospitaal van Antwerpen over moergronden te Woensdrecht”, *Handelingen van de Kon. Commissie v.d. Uitg. der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 22 (1966-67) 162-163, nr. 1, oorkonde van 10 november 1275; OSB 355-357, nr. 344, oorkonde van dec. 1275; zie aant. 27, oorkonde van 12 mei 1276; Rbr. 37-39, nr. 51, oorkonde van juni 1277; Rbr. 41-42, nr. 56, oorkonde van december 1279; *Geschiedenis van Breda I*, achterzijde afb. 13, oorkonde van 13 mei 1280; OAT I, 305-306, nr. 228, oorkonde van 29 juni 1280; BGHB 20 (1920) 349; OSB nr. 453, oorkonde van november 1282.
- ⁴³ K.A.H.W. Leenders, „De Antwerpse polder in de Middeleeuwen. Ontginning, bedijking en overstromingen”, *Tijdschrift van de Belg. Ver. Aardr. BEVAS* 1985-1, 43-77, vooral 63-65; idem, „De diffusie van een techniek, de vergraving van het veen in de Nederlanden, 1150-1950, *Tijdschrift als voren*, 1987-2, 197-216, vooral 199-203.
- ⁴⁴ OSM, nr. 13, ongedat. oorkonde van 1154; OSM 71, nr. 481, ongedat. oorkonde van 1210; OSM nrs. 86 en 87, ongedat. oorkonden ca. 1235; OSM 111, nr. 89, oorkonde van mei 1239; OSM 118-120, nr. 95, oorkonde van 17 maart 1245.
- ⁴⁵ OSM 50-51, nr. 27 ongedat. oorkonde van 1179; OSM 121, nr. 97, oorkonde van 9 mei 1245; OSM nr. 113, ongedat. oorkonde van 1251.
- ⁴⁶ BGHB 1 (1904) 16-17, nr. 43, oorkonde van 25 mei 1225 of 1226; BGHB 1 (1904) 164, oorkonde van april 1231; BGHB 1 (1904) 97-98, nr. 1, oorkonde van 29 juni 1248. P.J. Goetschalckx, *Geschiedenis van Schooten, Merxem en St.-Job in 't Goor I* (Ekeren, 1919); Fl. Prims, *Geschiedenis van Merksem* (Merksem, 1951) 36-60; R. Baetens, *Schoten. De geschiedenis van een tweeluik* (Schoten, 1982) 2-7.
- ⁴⁷ Zie aant. nr. 37, oorkonde van 25 april 1246; zie ook W.A. van Ham, „Tussen Nijvel en Breda, De oudste geschiedenis van Bergen op Zoom nader beschouwd” in *De Oranjeboom* 37 (1984) 97-110; idem „Bergen op Zoom in opkomst en eerste bloei”, *Studies uit Bergen op Zoom* 6 (1988) 25-80 en de daar op 72-73, noot 1, genoemde publicaties.

- ⁴⁸ Brekelmans, *Belgische enclaves*, 25-29; A.A. Streefland, „Tempeliers in Brabant. De Commanderie Ter Brake bij Alphen”, *De Oranjeboom* 32-33 (1979-1980) 141-166.
- ⁴⁹ OAT 19-20, nr. 12, ongedateerde oorkonde van 1159; OSB 9-338, oorkonden betreffende Westmalle, 1233-1274.
- ⁵⁰ BGHB 5 (1906) 33, oorkonde van 14 augustus 1234; Despy, 124 nr. 322, oorkonde van 24 mei 1273; OEH 131-132, nr. 79, oorkonde van januari 1275.
- ⁵¹ F.A. Brekelmans, „De oudste geschiedenis van Zundert”, *De Oranjeboom* 8 (1955) 12-29; Brekelmans, *Belgische enclaves*, 45-47.
- ⁵² P.C. Boeren, „Hambroek en Gageldonk”, *De Oranjeboom* 12 (1959) 119-137; K.A.H.W. Leenders (m.m.v. W.A. van Ham), „Gageldonk”, *Hage* 7 (1977) nr. 21.
- ⁵³ BGHB 1 (1904) 18, oorkonde van 9 december 1225.
- ⁵⁴ H. Hardenberg, „Het ontstaan van de vrijheid Tilburg”, in: *Van Heidorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg* (Tilburg, 1955) 42-49.
- ⁵⁵ Zie onder meer het speciaal nummer van het tijdschrift *Holland*, 14 (1982) 121-175, met bijdragen van o.m. H.M. Brokken, P. Avonds, W.A. van Ham en K.A.H.W. Leenders.
- ⁵⁶ F.F.X. Cerutti, „De heerlijkheid en het dorp Niervaart en de stad Klundert” in: G.J. Heymeyer (red.) *Niervaart. Een beschrijving van de ontwikkeling der heerlijkheid Niervaart en van den huidige toestand der staatsdomeinen* (Nijmegen, 1939) 17.
- ⁵⁷ *Taxandria* 41 (1934) 285-289; Dekker, *Zuid-Beveland, de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen, 1971); W.A. van Ham, „Bergen op Zoom en omgeving tot 1250”, *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2 (1985) 133, 143, 149 en 171, voetnoot 55.
- ⁵⁸ C. Dekker, *Zuid-Beveland*, vooral 144, 207-209; Van Ham, „Bergen op Zoom”, 141-146.
- ⁵⁹ Over deze begrippen zie J.P.H. De Monté Verloren en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer, 1982), 97-106.
- ⁶⁰ Zie aant. 1, oorkonde van 22 juni 1287.
- ⁶¹ G.C.A. Juten, „Beatrix van Breda, moeder van Gerard van Wezemaal”, *Taxandria* 42 (1935) 304-308.
- ⁶² E. van Ermen, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de Middeleeuwen I* (Leuven, 1982) 119-120.
- ⁶³ E.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen, 1960) 374-375.
- ⁶⁴ R. Wagner e.a. (red.) *Worringen 1288 / Woeringen 1288, keerpunt in de geschiedenis van de Nederlanden en de landen van de Nederrijn* (Keulen, 1988).
- ⁶⁵ Bocren, *De heren*, 229.
- ⁶⁶ El. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland I* (Assen, 1971) 238-264.
- ⁶⁷ C.J.F. Sloomans, *Grepen uit de geschiedenis van Steenberg vóór 1648* (Z. pl. z. j. [Steenbergen, 1939]) 20, die dit gegeven ontleende aan V. van der Aura, *Geschiedkundige bijdragen betreffende het Norbertinessenklooster van St. Catharinadal* (Oosterhout, 1894).
- ⁶⁸ J.F. Willems (ed.), *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen* (Brussel, 1836) 170, 292-295. Men zou uit vs. 7949 - 7955 kunnen opmaken, dat Van Heelu meent, dat Gerard op de dag van de slag half het Land van Breda als leen zou hebben ontvangen, wat in feite onjuist is. Sloomans (zie aant. 2) stelde op grond hiervan 1938 als gedenjaar voor de Bergse ‚Markiezaatsfeesten’. De werkelijke reden was het niet gereedkomen van de restauratie van het stadhuis in 1937!
- ⁶⁹ Rbr. 54-55, nr. 68; *Corpus*, nrs. 869 en 870 en ARR, inv.nr. 1, fol. 52, 28, oorkonden van 22 augustus 1289.

- ⁷⁰ Zie aant. nr. 66.
- ⁷¹ Zie aant. 1, oorkonde van 22 juni 1287.
- ⁷² Rbr. 56-57, nr. 71, oorkonde van 6 november 1290.
- ⁷³ Rijksarchief Antwerpen, charters St.Bernaards, onuitgegeven oorkonde van 25 augustus 1290.
- ⁷⁴ *Taxandria* 32 (1925) 115-119, oorkonde van de heer van Strijen, 24 juni 1291; *Taxandria* 13 (1906) 118, oorkonde van de heer van Breda van 24 juni 1291; ASB, Ch. nr. 231, onuitgegeven oorkonde van de heer van Breda, 24 juni 1291; ASB, Ch. 444, onuitgegeven oorkonde van de heer van Breda van 1 november 1291; Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica* II, (1723) 873-875, oorkonde van de heer van Breda van 25 december 1291.
- ⁷⁵ P.C. Boeren, „Van Haviksdonk tot Roosendaal”, *De Ghulden Roos* 25 (1965) 65-94.
- ⁷⁶ Rbr., XLIX en 130-131, nr. 132, oorkonden van 16 februari 1327.
- ⁷⁷ K.A.H.W. Leenders, „Vermenging en verwisseling van Bredase en Brabantse leengoederen in en om het land van Breda tijdens het hertogelijk bewind 1326-1339”, *De Oranjeboom* 29 (1976) 47-55.
- ⁷⁸ Cerutti, „De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw” in: *Geschiedenis van Breda* I, 28-40, met daar aangehaalde literatuur.
- ⁷⁹ Boeren, *De heren*, 210-218.
- ⁸⁰ ASB Cart. Rubrum II, fol. 186v, nr. K 18(a), onuitgegeven oorkonde van 26 augustus 1296; Rijksarchief Antwerpen, oorkonden St.Bernaards, onuitgegeven oorkonde van 8 september 1296.
- ⁸¹ Zie aantekening nr. 72, oorkonde van 6 november 1290.
- ⁸² Rbr. LII-LIV en 61-62, nr. 75, oorkonde van 12 mei 1292.
- ⁸³ Rbr. 76-81, nrs. 90 en 91, oorkonden van 23 juni en 22 juli 1300.
- ⁸⁴ Rbr. LXXV en 64-65, nr. 77, oorkonde van 12 maart 1294.
- ⁸⁵ Rbr. LVIII, 70-71, nr. 83, oorkonde van 26 mei 1296.
- ⁸⁶ OAT II, 162-164, nr. 394, oorkonde van 4 juni 1308.
- ⁸⁷ K.A.H.W. Leenders, „Nieuw licht op Terheijden’s historie”, *De Oranjeboom* 27 (1974) 11-17.
- ⁸⁸ Rbr. 138-139, nr. 139, oorkonde van 5 oktober 1328.
- ⁸⁹ Zie aant. 72, oorkonde van 6 november 1290.
- ⁹⁰ OSC 38-39, nr. 21, oorkonde van 10 september 1289; OSC 39-40, nr. 22, oorkonde van 2 november 1290; zie ook Leenders, „Nieuw licht”, 1-31; idem, „Etten en de turf”, *De Oranjeboom* 32-33 (1979-1980) 1-131.
- ⁹¹ Zie aant. nr. 83, oorkonden van 23 juni en 22 juli 1300.
- ⁹² A.J.G.M. van Hasselt en A. Weijnen, „De plaatsnamen van Roosendaal”, *De Ghulden Roos* 8 (1948) 11-206; J.B. van Loon, „De plaatsnamen van Roosendaal - enkele aanvullingen”, *De Ghulden Roos* 22 (1962) 97-124.
- ⁹³ *Taxandria* (Turnhout) 13, 11-12, nr. II, oorkonde van 18 oktober 1303; ARAB cart. Schoten, inv.nr. 162, fol. 166v, regest bij Despy, 159 nr. 446, onuitgegeven oorkonde van februari 1307.
- ⁹⁴ Zie aant. 80, oorkonden van 26 augustus en 8 september 1296.
- ⁹⁵ P. Scherft, *Inventaris van het archief van de Hoofd- en Leenbank* (Breda, 1954) 16-18.
- ⁹⁶ ARAB, Kerkelijke archieven, St.Michiels, regest Despy 141-142, nr. 388, onuitgegeven oorkonde van 15 april 1290; „Codex diplomaticus” in: J. de Klerk, *De Brabantse Yeesten* (ed. J.F. Willems, Brussel 1839) I, 679, oorkonde van 16 januari 1292; *Tijdschrift voor geschiedenis en Folklore* 17 (1934) 135-137, nr. VI, oorkonde van augustus 1307; idem, 36-37, nr. 2, oorkonde van februari 1312; OEH 245-246, nr. 162, oorkonde van 4 april 1322; OEH 248-249, nr. 164, oorkonde van 29 november 1323; *Taxandria* 11 (1904) 168 nr. XIV, oorkonde van 8 september 1330.
- ⁹⁷ BGHB 26 (1935) 148-150, oorkonde van 12 augustus 1299.

- ⁹⁸ P. Avonds, „De Brabants-Hollandse grens tijdens de late middeleeuwen”, *Holland* 14 (1982) 128-132; Leenders, „Nieuw licht”, 2-6; idem, „Land en water tussen de bergen”, *Holland* 14 (1982) 149-160.
- ⁹⁹ K.A.H.W. Leenders, „De exploitatie van moergronden bij Zevenbergen”, *De Oranjeboom* 32-33 (1979-1980) 235-242; idem, „Verkenningen langs de Hollands-Brabantse grens in de omgeving van Geertruidenberg, 1200-1600”, *In de Hollandische Tuijn* II (Geertruidenberg, 1988) 66-74.
- ¹⁰⁰ Rbr. LX-LXI; Leenders, „Verkenningen”, 66-69.
- ¹⁰¹ OSC nr. 23, oorkonde van 5 november 1292; aant. nr. 83, oorkonden van 23 juni en 22 juli 1300; P.C. Boeren, „Van Haviksdonk tot Roosendaal”, *De Ghulden Roos* 25 (1965) 65-94.
- ¹⁰² W.A. van Ham, „Bergen op Zoom in opkomst en eerste bloei ca. 1200-1350”, *Studies uit Bergen op Zoom* 6 (1988) 44-80.
- ¹⁰³ Van Ham, „Opkomst”, 56-65.
- ¹⁰⁴ ASB cart. rubr. II, fol. 173, onuitgegeven oorkonden van 6 maart 1293, 5 juni 1305, ARR 2, fol. 68v, B nr. 42, onuitgegeven oorkonde van 29 augustus 1309; Van Ham, „De vijf heerlijkheden” in: R. Jacobs (red.) *Woensdrecht en Hoogerheide. Kleine geschiedenis van een historische tweeling* (Woensdrecht, 1984) 39-42; W.A. van Ham, *Het bezit van de heren van Bergen op Zoom ('s-Hertogenbosch*, 1980) 69-75.
- ¹⁰⁵ I.H. Gosses, *De rechterlijke organisatie van Zeeland in de middeleeuwen* (Groningen, 1917) 111, 116; Dekker, *Zuid-Beveland, passim*, vooral 385-502.
- ¹⁰⁶ Dekker, *Zuid-Beveland*, 385-387, 468-502.
- ¹⁰⁷ ARR inv.nr. 1, fol. 67, B nr. 47, onuitgegeven oorkonde van 21 april 1322.
- ¹⁰⁸ F. van Mieris, *Groot Charterboek der graaven van Holland (...)* II (Leiden, 1754) 24, oorkonde van 11 december 1302; idem, 80, oorkonde van 12 maart 1310.
- ¹⁰⁹ F. Muller, *Regesta Hanonensia*, 34, oorkonden van 19 juli 1310 en 11 november 1311.
- ¹¹⁰ Van Mieris, *Charterboek* II, 291-293, oorkonde van 22 mei 1322; G. Brom, *Bullarium Traiectense* (Den Haag, 1891) 303-305, nr. 6, bulle van 24 november 1325; Van Mieris, *Charterboek* II, 393, oorkonde van 24 juli 1326.
- ¹¹¹ W.A. van Ham, „Wouw in de middeleeuwen” in *Woide ...die Wouda* (Wouw, 1980) 69, zegelafb. op 43.
- ¹¹² W.A. van Ham, „Een onderzoek naar middeleeuws Moerstraten”, in: *Dese heerlickeijt Moerstraten* (Wouw, 1977) 57-83.
- ¹¹³ Rbr. 306-314, oorkonde van 11 april 1382.
- ¹¹⁴ W.A. van Ham, „Putte, grenswachter der Markiezaatsdorpen”, *De Ghulden Roos* 32 (1972) 17-32.
- ¹¹⁵ Van Ham, *Het bezit*, 44; ARR 1957, B nr. 56, onuitgegeven oorkonde van 29 januari 1342; ARR 1, 94v, B nr. 58, onuitgegeven oorkonde van 12 april 1348; ARR 1958, B nr. 81, onuitgegeven oorkonde van 10 oktober 1354.
- ¹¹⁶ *Taxandria* 11 (1904) 162-164, nr. IX, oorkonde van 22 april 1300.
- ¹¹⁷ *Taxandria* 32 (1935) 54-56, oorkonde van 26 april 1307.
- ¹¹⁸ *Taxandria* 11 (1904) 159-160, oorkonde van 14 februari 1294 en S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata ofte verhandelinge van den oorspronck (...)* ('s-Gravenhage, 1685) 1029, oorkonde van 28 oktober 1329.
- ¹¹⁹ *Taxandria* 13 (1906) 197-201, oorkonde van mei 1293.
- ¹²⁰ OAT II, 53-55, nr. 315, oorkonde van 29 april 1299.
- ¹²¹ ARAB St. Michiels, inv. 271, regest Despy, 147, nr. 404, onuitgegeven oorkonde van juli 1293.
- ¹²² Zie aant. 46.
- ¹²³ Zie aant. 92.

- ¹²⁴ C.J.F. Sloomans, „De scheidsregeling van 1458 tussen Breda en Bergen op Zoom”, in: *Uit Stad en Land van Steenberg* (Steenbergen, 1958) 7-27.
- ¹²⁵ Zie aant. 90, oorkonde van 2 november 1290.
- ¹²⁶ *Taxandria* 11 (1934), nr. VII, oorkonde van 3 september 1293.
- ¹²⁷ Van Ham, „De Leengoederen en leenmannen van de heerlijkheid Stad en Land van Bergen op Zoom”, BGHB 52 (1969) 64 nr. 161.
- ¹²⁸ Van Ham, „Leengoederen”, 65 nr. 167-175. Het goed behoorde later toe aan leden van de familie Van Grimhuizen, die een slotje in deze omgeving bezaten.
- ¹²⁹ Van Ham, „Breda contra Bergen op Zoom”, 174, aant. 102.
- ¹³⁰ Zie de onder aant. 74 genoemde oorkonden en *Taxandria* 13 (1906) 150, oorkonde van 2 februari 1292.
- ¹³¹ Zie aant. 117, oorkonde van mei 1293.
- ¹³² Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica* II, 875, oorkonde van 6 december 1298, ASB, onuitgegeven oorkonde van 15 september 1312.
- ¹³³ Rbr. 243, nr. 219, oorkonde van 29 september 1356.
- ¹³⁴ Van Ham, „Breda contra Bergen op Zoom”, 174.
- ¹³⁵ Rbr. 67 nr. 80, oorkonde van 13 oktober 1294.
- ¹³⁶ *Corpus* nr. 1869, oorkonde van 24 april 1300.
- ¹³⁷ Van Ham, „Breda contra Bergen”, 178, aant. nr. 128.
- ¹³⁸ F.A. Brekelmans, „De Antiqua Kora van Steenberg en haar herkomst” in: *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis, aangeboden aan prof. mr. B.H.D. Hermesdorf* (Deventer, 1965) 21-38.
- ¹³⁹ ORS 17-19, oorkonde van 22 januari 1292 en ORS 20-36, oorkonde van 8 augustus 1308.
- ¹⁴⁰ Van Ham, „Breda contra Bergen”, 171.
- ¹⁴¹ Zie aant. 90, oorkonde van 2 november 1290.
- ¹⁴² ARAG, NDA I, 464, R 107, onuitgegeven oorkonde van 13 september 1310 en ORS 36, oorkonde van dezelfde datum.
- ¹⁴³ Van Ham, „Leengoederen”, 59 nr. 144.
- ¹⁴⁴ ARAG NDA I, inv.nr. 429, R 1380, onuitgegeven oorkonde van 10 augustus 1438 (regeest gedeeltelijk onjuist).
- ¹⁴⁵ ASB Ch. 204, onuitgegeven oorkonde van 26 november 1293.
- ¹⁴⁶ G.C.A. Juten, „Valkenberg, een onbekende en verdwenen parochie”, *Taxandria* 42 (1936) 30-31.
- ¹⁴⁷ Zie aant. 72, oorkonde van 6 november 1290; Van Ham „Breda contra Bergen”, 177-179.
- ¹⁴⁸ Zie hierover de discussie tussen A.A. Beekman en G.C.A. Juten in *Taxandria* 37 (1930) 12-19; 39 (1932) 23-27 en *Tijdschrift Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap* 49 (1932) 21-29.
- ¹⁴⁹ Zie aant. 96 en W.A. van Ham „Een bijzonder geval van grensverandering: de Meeren en de Droge Mark bij Zevenbergen”, *Holland* 14 (1982) 140-148.
- ¹⁵⁰ L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* (Amsterdam, 1866), nrs. 703-704, oorkonden van 27 april 1290.
- ¹⁵¹ Rbr. 306-314, nr. 268, oorkonde van 11 april 1382.
- ¹⁵² Leenders, „Etten”, 8-10, 80-81, 103-106.

HERKOMST VAN DE AFBEELDINGEN

4,5-6 Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, *Archief Nassause Domeinraad* I, inv. nr. 68, R 49.

2-4 Tekeningen naar ontwerp van de schrijver.

- 7 *Corpus Sigillorum Neerlandicorum* nr. 779; aan oorkonde van 2 november 1290. Daar toegeschreven aan Raas II van Gaveren. Over de toeschrijving is een bijdrage van M. Dillo aangekondigd, te publiceren in het volgende jaarboek.
- 8 Algemeen Rijksarchief Brussel, Charters van Brabant (Verkooren I, I, 186); oorkonde van 12 november 1301.